

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan ro'yxatga
o'lingan

2013-yil, 11-son
1991-yildan chiqa boshlagan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
G'ulom MIRZAYEV
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi» dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnaldan nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 11.11.2013-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturasida. 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.
Buyurtma № . Adadi 7500 nusxa.

MUNDARIJA

QADR-QIMMATIM, TAYANCHIM VA IFTIXORIMSAN, MUSTAQIL O'ZBEKISTON!

Nurmuhammad Muhammadiyev. Ilg'or ish tajribasini
Germaniyada ommalashtirgan muallima 2

SO'Z MULKIGA SAYOHAT

Erkin Vohidov. Tirik xazina yohud jahongashta so'z.....3

DOLZARB MAVZU

Narziqul Turdiyev, Qumrixon Sultonova. Ta'limda kompetensiyaviy
yondashuv 6

DARS – MUQADDAS

Feruza Ahadova. Ravishdoshlarning ma'no turlari 9

Sanobar Abdurahmonova. Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar»
romani tahlili 11

Sanobar Rajabova. Ogahiyning «Ustina» radifli g'azali tahlili 15

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Gulnora Madyarova. «O'rxun-Enasoy yodgorliklari» mavzusini
o'rganishning noan'anaviy usullari 17

Saodat Qambarova. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar 21

ILG'OR TAJRIBA MAYDONI

Ilm-u ma'rifat manzili 24

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 27

ADABIY TAQVIM

Ergash Ochilov. Ikki xalqning shoiri 29

TADQIQOTLAR

Ergash Umarov. Nima uchun sakkiz undosh ikki xil runa
bilan yozilgan? 33

Ernst Begmatov. Antroponimika – kishi ismlari haqidagi fan 35

Yorqinjon Odilov. Ma'noviy ziddlik 38

To'liqin Saydaliyev. Mumtoz asar matni va badiiy tarjima
muammolari 40

Olim Oltinbek. Mening mulkim – mening so'zim 44

NOTIQLIK SAN'ATI

Shuhrat Ubaydullayev, Rayhona G'ulomova. Nutq madaniyatida
gender yondashuv 46

«BILIMLAR BELLASHUVI»GA TAYYORLANISH

Barno Umarova. Ta'lim sifatini oshirish – davr talabi 47

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8–371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

ILG'OR ISH TAJRIBASINI GERMANIYADA OMMALASHTIRGAN MUALLIMA

Davlatimiz rahbarining 2012-yil 10-dekabrda qabul qilingan «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq, chet tillari bo'yicha uzluksiz ta'lim tizimining yangi davlat ta'lim standartlari ishlab chiqildi. Unga ko'ra, respublikamiz umumta'lim maktablarida o'quvchilar 1-sinfdan «Alifbe», «Ona tili» darslari qatorida xorijiy tillarni ham o'rganishga kirishgan. E'tiborlisi, ushbu jarayon «Chet tilini bilishning umumiyevropa kompetensiyalari: o'rganish, o'rgatish va baholash» (SEFR) talablariga mos ravishda amalga oshirilmoqda. Bu jabhada Surxondaryo viloyati Qumqo'rg'on tumanidagi 2-umumiy o'rta ta'lim maktabining ingliz tili fani o'qituvchisi, «Fidokorona xizmatlari uchun» ordeni sohibasi Gulsara Jumayeva ham samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

G.Jumayeva ingliz tili darslarini jahondagi ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishga erishgan. Uning muallifligida nashr etilgan «Zamonaviy dars mening tasavvurimda», «O'quvchilar bilimni mustahkamlash», «Ona yurtimizga xush kelibsiz» kabi risolalari viloyat miqyosida ommalashtirilgan. Izlanuvchan pedagog «Davlat ta'lim standartlari (DTS)ni takomillashtirish va o'quv dasturlarini modernizatsiya qilishni zamon talablari darajasida tashkil etish bo'yicha» tajriba-sinov jarayonlarida faol ishtirok etadi. Uning tajribasi yuqori baholanib, Germaniya ta'lim vazirligining grantiga sazovor bo'ldi. 2009-yilda muallima yurtimizning ilg'or chet tili o'qituvchilari bilan birga Germaniya davlatida safarda bo'lib, ta'lim tizimi, o'qituvchilar faoliyati va o'quvchilarga yaratilgan sharoit va imkoniyatlarga doir ilg'or tajribalarni o'rganish barobarida yurtimiz ta'lim tizimidagi yangiliklar, qo'lga kiritilayotgan muvaffaqiyatlar bo'yicha ma'lumotlar berib qaytdi. E'tiborlisi, Brandenburg shahridagi gimnaziya bitiruvchilariga 10 kun ingliz tili fanidan dars o'tib, o'z ilg'or tajribasini-da ommalash-tirishga erishdi. Uning «Xorijiy tillarni masofadan o'qitish» mavzusidagi so'rov testlari xorijlik pedagoglarga ma'qul keldi.

Xalq ta'limi a'lochisi G.Jumayevaning «Ingliz tili darslarida ko'rgazmalardan foydalanish», «Tajriba-sinov sari yangiliklarni anglash», «Innovatsion metod – hayot talabi» kabi uslubiy qo'llanmalari viloyatdagi maktab o'qituvchilari uchun dasturulamal bo'lib xizmat qilmoqda. U maorif xodimlari va pedagoglar o'rtasida ham alohida hurmatga sazovor. Hamkasblari uchun ilg'or pedagogik texnologiyalarni o'rgatish maktabini yaratdi. «Bolalarni mustaqil va mantiqiy fikrlashga o'rgatish», «O'quvchilarga ingliz tilini o'rgatish jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish», «Takomillashtirilgan DTS va o'quv dasturining amaldagi dasturidan ijobiy jihatdan farq qilishi va afzalliklari» kabi mavzularda ilmiy-amaliy seminarlar o'tkazdi. Uning 5-sinf uchun mo'ljallangan ingliz tili fanidan sahnalashtirilgan yakuniy darsi «Umumta'lim fanlari metodikasi» jurnalida «Ilk saboq harflarni bilishdan boshlanadi» sarlavhasi bilan nashrdan chiqarildi. 2008-yili ingliz tili fani bo'yicha «Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi» ko'rik-tanlovining Respublika bosqichida faol qatnashib, O'zbekiston Xalq ta'limi vazirligining diplomi bilan mukofotlandi. 2010-yil esa «Yil ayoli» milliy tanlovining respublika bosqichida muvaffaqiyatli qatnashdi.

Rus va ingliz tillarida mukammal so'zlashadigan o'zbek muallimasining shogirdlari ham ko'plab muvaffaqiyatlarga erishmoqda. O'quvchilari Nargiza Xudoyqulova, Nodira Xoliyorova, Nasiba Murodova, Gulhayo Jumayeva umumta'lim fanlari olimpiadasining viloyat bosqichi g'olibi va faxrli o'rin sohiblari bo'ldi. Lobar Omonova «Bilimlar bellashuvi» ko'rik-tanlovining viloyat bosqichida faxrli 2-o'rinni egalladi. Bu yil aprel oyida viloyat miqyosida o'tgan «Ingliz tilining eng yaxshi bilimdoni» ko'rik-tanlovida 7-sinf o'quvchisi O'g'ilshod Ochilidzeva va 8-sinf o'quvchisi Sabrina Sharipova faxrli 1-o'ringa loyiq topildi.

Shuningdek, tajribali ustozning 27 yillik pedagogik faoliyati davomida tayyorlagan shogirdlarining ko'pchiligi bugun mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida faol ishtirok etayotgan bo'lsa, Rohat Rahmonqulova, Akmal To'xtayev, Feruza Jumayeva, Ra'no To'rayeva, To'liqin Ulug'berdiyev ingliz tili fanidan o'quvchilarga ta'lim bermoqda. 20 nafardan ziyod o'quvchilari oliy o'quv yurtlarida ingliz tili yo'nalishida o'qiyapti.

– Bizning maktabda ibratli an'ana mavjud. Ustoz-pedagoglar yosh shogirdlariga dars o'tish sirlarini o'rgatish bilan birga ularning ong-u shuuriga insoniy tuyg'ularni singdiradi. Pedagoglarimiz shu jihatdan ko'pchilikka namuna. 2-umumiy o'rta ta'lim maktabi o'qituvchilari mamlakatimizning yuksak mukofotlariga sazovor bo'layotganidan quvonamiz. Gulsara Jumayeva – tumanimizning faxri. U kelgusida tumanida «SMART» (Aqlli) deb nomlangan til markazi ochmoqchi, bu yoshlarning chet tillarini o'rganish imkoniyatini oshiradi, – deydi Qumqo'rg'on tuman Xalq ta'limi muassasalari faoliyatini metodik ta'minlash va tashkil etish bo'limi mudiri Salim Saidov.

Yoshlarning jahon fan-texnika yutuqlarini, puxta o'rganishi jamiyat rivojiga hissa bo'lib qo'shilishi, shubhasiz. O'qituvchilarning tashabbuskorligi-yu izlanuvchanligi o'quvchilarning zukkoligi, qunt bilan o'qishi evaziga ko'zlagan maqsadimizga erishamiz.

Nurmuhhammad MUHAMMADIYEV

ТИРИК ХАЗИНА ЁХУД ЖАҲОНГАШТА СЎЗ

Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
халқ шоири

БАҲСГА ЧОРЛОВ

Ҳар улфатнинг ўз хангомаси бор, деганларидек, шоир, ёзувчилар йиғилиб қолса, баҳс-мунозара кўпинча Сўз устида кетади. Негаки, бизни бинокор деса гиштимиз, деҳқон деса даламиз, ғаввос деса уммонимиз, учувчи деса осмонимиз – Сўз.

Дунёда қанча ижодкор бўлса, шунча тафаккур тарзи, шаклланган кўзқараш бор. Айниқса, Сўздек рангин, мураккаб, серқирра мавзу устида гап кетганда фикрларнинг бир жойдан чиқиши қийин. Ҳар кимда бир нуқтаи назар ва ҳар нуқтаи назарда бир ҳақиқат бўлади.

Яқинда шундай баҳслардан бири маҳкама сўзи ҳақида бўлди. Бир томон маҳкама ҳукм чиқариладиган жой, яъни суд, эски замонда қозихона шундай аталган, деса, иккинчи томон, ҳукм сўзидан ҳукумат келиб чиққани, ҳукумат идораси маҳкама бўлишини далиллаб эътироз билдирди. Биринчи томоннинг маҳкамага бериш, маҳкамага тортиш каби далилларига қарши ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор, деган ибора қарши қўйилиб, бу сўзнинг идора маъносига урғу берилди. Бу фикр кўпчиликка мақбул бўлди.

Уша сўхбатда мен асрнинг муҳокама асри экани, баҳсу муҳокаманинг эса буюк ҳикмат эканини ўйлаб яйраб ўтирдим. Аслиятга қайтишнинг кўламли жараёнида зангин ва рангин она тилимиз фаол иштирок этаётганидан қувондим. Барча даражадаги маҳкамаларнинг фақат ҳукм чиқарувчи даргоҳ эмас, балки муҳокама даргоҳига, тафаккур ва машварат масканига айланаётгани ҳақиқатдир. Зероки, ҳокиму ҳукму ҳақаму ҳукумат муҳокамага ўзақдош, ҳикмат дарахти ҳам шу илдиздан униб чиққан.

Ижодкорлар баҳси, одатда, қизғин, қизиқарли кечади. Турли хангомалар ўртага тушади. Сўзни телва-тескари ишлатганларнинг мазаммати, таржимадаги баъзи ажабтовурликлар хангомаси баҳсга энгил руҳ беради. Талашиб тортишсак ҳам қулиб, яйраб қайтамыз. Лекин тилшунос олимлар билан тортишув жуда мушкул иш. Араб, форс тилларини сув қилиб ичиб юборган тадқиқотчилар сўзнинг энг чуқур илди-зига етиб аслиятни маҳкам тутиб оладилар. Дунё хатога тўлиб кетганидан жонфигон бўладилар. Риштон эмас, Рошидон; Бувайда эмас, Биби Убайда; арава эмас, ароба деб ёзиш ва айтишни талаб қиладилар. Уламолар, фузалолар дейиш саводсизлик, инсон ҳуқуқлари эмас, ҳақлари дейиш керак, чунки уламо, фузало, ҳуқуқ олим, фозил, ҳақ сўзларининг кўплиги деб қизишадилар. Айниқса, ахборотлар сўзини эшит-салар борми, сочлари тик бўлади. Ҳақиқатдан ҳам хабарнинг жамъи – ахбор. Ахборотга айланиб яна бир кўплик қўшимчаси ортди. Ахборотлар десак энди хабар учта -лардан лорсиллаган бўлади.

Она тилимизнинг Ҳазрат Навоий замонидаги кўрки, бўй-бастига қараб ҳавас қиламан. Қани эди,

буюк шоирнинг сўз бойлиги шу кунда ҳам тўлиғича тасарруфимизда бўлса, дея орзулар қиламан. Не иложки, жамиятнинг ҳам, тилнинг ҳам тараққиёт қонунлари бизнинг ихтиёримизда эмас экан. Оғиздаги тилга хўжайинлик қилишимиз мумкин, лекин жамият ҳодисаси бўлган Тилга ҳукм ўткашиш иложсиз экан.

Биз илму ижод аҳли қанча талашиб тортишмайлик, бир фикрда ҳаммамиз яқдилмиз: тил ёлғиз мутахассисларнинг мулки, хусусий томорқаси эмас. Уни бойитиш, гўзал қилиш, хас-хашақлардан тозалаб бориш – умумхалқ ишидир. Мен ҳам шу буюк хазинанинг битта баҳраманди сифатида Сўз ҳақида кўнгил сўзларимни айтмоқчи, Сиз азиз муштарийларни баҳсга чорламоқчи бўлдим.

УЛҒАЙГАН СЎЗЛАР

Сўз бамисоли тирик жондек ҳаёт кечиради экан. Унда ҳам туғилиш, камол топиш, қариб заволга юз тутиш бор экан.

Умр давомида инсон неча қайта ўзгаради. Болаликда бир, йигитликда ўзга, улуг ёшга етганда яна бошқа қиёфа касб этади. Дунё кезиб баъзан ўз юртига бошқа одам бўлиб қайтади. Сўзнинг ҳам ўз қисмати, таржимаи ҳоли бўларкан. Гоҳ узоқ-яқин элларда макон тутиб, тамоман бошқа маъно олиб юртга қайтар экан.

Тилимизда истак, хоҳишни англатувчи *ирода* сўзи бор. *Бир пиёла сув ичишни ирода қилдим*, десак аслида хато бўлмайди. Лекин биз шундай демаймиз. Чунки бу сўз истак маъносидан ўсиб, қалб қудратини, инсон табиатидаги мустаҳкамлик, қатъиятни англатувчи атамага айланибди. Иродали инсон энди хоҳиш эгаси эмас, балки ўз хоҳишини бошқара олган, керак бўлса, кўнгилнинг ҳою-ҳавасларига қарши тура оладиган инсондир. Сўз асл маъносидан узоқлашмаган ҳолда улғайиб, бўйига бўй, кўркига кўрк қўшилган. Лекин шундай сўзлар борки, вақт уларни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборган, асл маънодан деярли нишон қолмаган.

*Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.*

Бу – Мирзо Бобурнинг фарёди. *Меҳнат* сўзига эътибор беринг. Аслида азоб-уқубатни билдирган бу сўзга замон тамоман терс мазмун бағишлади, бахт-саодат омилига, шон-шараф ишига айлангирди, қонун билан ҳуқуқий мақом берди. Меҳнаткаш энди азоб тортувчи эмас, юксак фазилат эгаси бўлган кадрли инсон.

*Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.*

Ҳазрат Навоийнинг машҳури олам бўлган бу шоҳбайтидаги ҳар уч ўзак сўз – мардум, фан, ва-

Халқ шоирлари Эркин Воҳидов ва Анвар Обиджон

тан бизнинг замонга келиб улғайган, камол топган, асл маъно қобиқларини ёриб чиқиб, янги миқёсга кўтарилган атамалардир.

Мардум – инсон. Фан қилмоқ – одат қилмоқ, намоен этмоқ, билдирмоқ. Мардумнинг яна бир мазмуни кўзнинг гавҳари. Байтнинг маъноси – билсангиз ҳам яна қайтарай – эй, қора кўзлим, кел, бир инсонийлик кўрсатгини кўзим қорасида гавҳар бўлиб жойлашгин. Қора кўз ва кўз қораси, мардумнинг икки маъноси, шакл ва мазмуннинг гўзал ва олижаноблиги байтни шеъриятнинг аршига кўтариб қўйган.

Мардум сўзининг кўз гавҳари маъноси бугун унут бўлди. Унинг *инсон* маъноси эса халқ тушунчасига айланди. Сўз кенг миқёсга чиқди, жўнгина қилиб айтадиган бўлсак, ўзидан кўпайди.

Фан сўзининг бугунги камолоти ҳайратлидир. Унинг ҳунар, санъат маънолари ҳам, фан қилмоқ шакли ҳам энди йўқ. Фан бугун билимлар мажмуига, илмий тафаккурнинг умумлашма номига айланди.

Байтнинг яна бир ўзак сўзи – *ватан*. Бу ерда у жой, *масканни* англатади. Ҳозирда ҳам уй қурган, жой сотиб олган одамни биз, ватанли бўлди, деймиз. Лекин менинг ватаним фалон кўча, фалон хонадон, деб айтмаймиз. Ҳовлисини сотган одам, мен ватанимни сотдим, демайди. Шундай деб кўрсин-чи?!

Бугунги инсон онгида Ватан муқаддас тушунчага айланди. Миллат учун у – мамлакат, инсоният учун Курраи Замин қадар юксалди.

Москва, Токио шаҳарларида буюк бобомиз ҳайкаллари очиларкан, ўша мўътабар издиҳомда туриб Ҳазратнинг бу ўлмас байтларини хаёлда такрорлаган эдим. Қаранг-ки, Устоз Навоий ўзлари ўзбек халқи учун ватан тимсолига айланибдилар!

БИР ПАС НЕЧА ДАҚИҚА?

Болалиқдаги шеърий машқларимнинг бирида, *шаббода*, *тўхта бир пас*, деб ёзган эканман. Деворий газета муҳаррири, ўзбек адабий тилида бир пас

деган сўз йўқ, бир нафас дейиш керак, деб ўзи қизил қалам билан тўғрилаб қўйган.

Кўп йиллар ўтиб Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ида шундай байтни кўрдим:

*Бир пос чу тундин ўтди ул хайл,
Тушлуқ туши қилди уйкуға майл.*

Луғатларга қарадим. Пос – туннинг саккиздан бири, деб шарҳланибди. Демак, тахминан бир соатга тенг тунги муддат – пос, бир соатлик тунги соқчи – посбон, русча «часовой» маъносидаги атама бўлиб чиқди.

Ажабки, ўз сўзимиз бўлган пос жаҳон кезиб, яна ўзимизга *пост шақлида*, қўриқланадиган жой, соқчининг ўрни ҳамда лавозим маъноларини олиб қайтибди.

Пос – ўзимизнинг сўз, деб хато айтмадим. Асли форсча ёки арабча ўзакка эга бўлган, асрлар давомида тилимиз таркибида яшаб бизга хизмат қилаётган сўзлар ҳам, албатта ўз сўзларимиздир.

Худди шундай, рус, моjar, араб, тожик ва бошқа тилларда хизмат қилаётган ўзбек сўзлари ҳам ҳозирги эгаларига буюрсин.

Биз *бир пас* деб ишлатадиган пос – жайдари сўзимизнинг жаҳон сахнида топган юксак мартабаси кечаги чопқиллаб юрган бўз боланинг аскар бўлиб ҳарбий кийимда виқор билан қайтганини эслатади.

Демак, ўзбекнинг *бир паси* – *бир соат* бўлар экан. *Гапимни бир пасда тугатаман*, деган сўзнинг маъносини ўзингиз тушунаверинг.

МАДИНА ВА МАДАНИЯТ

Маданият арабча *мадина*, яъни *шаҳар* сўзидан олинганини биламиз. Қадим замонлардан саҳройи араблар бадавий, шаҳарликлар маданий бўлганлар. Ўзбек тилига ҳам айни маънода кириб келган. Аёнки, ҳамма давр, ҳамма эл-элатларда шаҳарлар маданият ўчоғи ҳисобланган. Биз бугун *қишлоқ маданияти* деганда ҳам «қишлоқнинг шаҳарлашуви»ни тушуна-миз.

Мадина ва маданият ҳақидаги ўйлар мени маданият ўзи аслида нима, деган саволга рўбару қилди.

Маданият оқ кўйлак кийиб, галстук тақиш, тавозе ва мулозаматни ўхшатишдами? Ёки рисоладагидек уй тутиш, саранжом-саришталикми у?

Замон *шаҳар* ва *шаҳарлик* атамаларига ҳам, «маданият» тушунчасига ҳам ўзгача маъно берди.

Аввало, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовут йўқолиб бормоқда. Қишлоқлик энди илгариги қишлоқ эмас. Кийинишда, муомалада, юриш-туриш ва рўзгор тутишда бугунги қишлоқликлар ҳеч бир шаҳарликдан кам эмаслар.

Қолаверса, *маданият* ҳам энди шаклий, маиший маъноларини йўқотиб, эстетик-ахлоқий тушунчага айланиб бормоқда. *Маданият* деганда бугун биз кўпроқ ички маданиятни кўзда тутамиз, юксак фазилатлар мажмуини тушуна-миз.

Агар бугун барча инсоний фазилатлар ичида энг олий, энг қадрлиси нима, деб сўров ўтказилса, ишонаманки, ер юзи халқларининг кўпчилиги меҳр-шафқатни айтади. Зотан, бу замонда одамзод энг

TA'LIMI

мухтож бўлган, лекин жуда камёб, жадал тараққиёт баробарида кўпайиш ўрнига озайиб кетаётган туйғу – меҳр-шафқатдир.

Мабодо сўровни давом эттириб, меҳр-шафқат қаерда кўп ва қаерда кам, дея сўралса, ҳамма баробар шаҳарда камроқ, қишлоқда кўпроқ, деб жавоб беради. Худбинлик ва бегоналик ошиёни бўлиб бораётган мегаполисларда истиқомат қилувчиларнинг ўзлари шу сўзни айтадилар.

Меҳр-шафқат инсоний маданиятнинг энг олий даражаси экан ва бу ноёб туйғу қишлоқларда макон тутган экан, маданият сўзининг мадинага эгизлиги қаёқда қолди?

Шоирлар қишлоқларда туғиладилар, шаҳарларда яшаб ўтадилар, деган гап машҳур бўлиб кетган. Лекин аслида шаҳардан чиққан маданият ўз масканидан бош олиб қишлоққа кўчиб кетибди, десак ҳақиқатга яқин мажоз бўлар экан...

ҒАРИБ СЎЗЛАР, ҒАРОЙИБ СЎЗЛАР...

Юртдан кетиб баъзан гадо бахтга ёр бўлур, гоҳ тахтга ёр, ғариблиқда ҳам хору зор бўлур, деганларидек мусофирлик Сўзнинг бошига ҳам яхши-ёмон кунларни солар экан.

Иигит сўзи Россияга кетиб *джигит* бўлди, *баходир* – *богатырь* бўлиб қадр топди. Лекин *полвон* – болванга, паҳлавон – ахламонга айланиб хор-зор, шармандай шармисор бўлдилар.

Туркиялик бир дўстимиз бор. Ўзбек адабиётининг катта билимдони, тарғиботчиси. Кўп китобларимизни туркчага таржима қилиб нашр эттирган. Исми нима денг? Ёвуз! Ёвуз Оқбинор.

Усмонли турк тилида *ёвуз* сўзи «*ботир*, *баходир*» маъносини билдиради. Туркия тарихида Ёвуз исмли султонлар ўтган.

Қаранги, бизнинг *полвон* ва *паҳлавон* сўзларимизга келган кўргилик қардош тилдан ўтган *ёвуз* сўзининг ҳам бошига тушибди.

Уста таржимонлар, кўпинча, қардош тиллардан таржима қилишни унча хуш кўрмайдилар, бу ишдан иложи борича қочадилар. Юзаки қарашда осон кўринган бу иш аслида жуда мураккаб экан. Негаки таниш сўзнинг сени чалғитиб, уялтириб қўйиши ҳеч гап эмас.

Москванинг Воровская кўчасидаги ёзувчилар уюшмаси биноти бир вақтлар доим гавжум бўлар, пойтахтга йўли тушган ижодкорлар кўниб ўтадиган қарвонсарой эди. Ҳиндистонга борадиган тошкентлик ҳам аввал Москвага бориб, ҳужжат расмийлаштириб, яна уч минг километр учиб қайтар, Тошкентга кўниб, кейин Ҳиндистонга учарди-да.

Осиё – Африка ёзувчилар бирдамлик ҳаракатининг котибияти жойлашган мўъжазгина кабинетда бўлиб ўтган бир суҳбат ҳеч ёдимдан чиқмайди.

– Мен кўп таъна эшитаман, – деганди Чингиз Айтматов ёнида ўтирган Мустай Каримга, – қирғиз тилида ёзмайсан, деб танқид қилишади. Не қилайки, ўз она тилимда ҳатто «ҳақиқат» маъносини билдирувчи сўз йўқ.

Улуғ ёзувчи шундай деб қўлидаги газетани машҳур шоирга узатди. Газетанинг номи «Фрунзе правдаси» эди.

– Ҳасрат қилма, азизим, – деди Мустай оға ўзига хос назокат ва маданият билан, – менинг бошқирд тилим олдида қирғиз тилини улуғ ва қудратли, деса бўлади. Яқинда бир журналимизда мақола чиқди.

Номи шундай: Советлар Россиясинда крестьянлар положениеси!

Суҳбатга Иброҳим Юсупов қўшилди:

– Қорақалпоқнинг бош газетаси яқин-яқинларда ҳам «Қизил Қорақалпоғистон» бўлган.

ТИЛНИНГ ЖОНИ БОР

Ҳа, тилнинг жони бор экан. Бекорга жонли тил деб аталмас экан.

Агар тилни хазина десак, у кўмиб қўйилган ё сандиқда сақланадиган хазина эмас, балки ипак курти каби тирик хазина экан.

Ҳозирги замонда кичик дискеталарга сиғиб кетган юз минг сўзлик луғатлар менга гугурт кутисига жо бўлган сонсиз пилла уруғини эслатади.

Хитойдан қадимда бу уруғни ҳасса ичида яширин олиб чиққан сайёҳ ангишводанек тешикчадан оламга битмас хазина тарқатган эди. Уша сайёҳ ўзбек бўлганига менда шубҳа йўқ.

Ажабо, тарикдек уруғдан жонивор униб чиқиш пилла ўраши, капалакка айланиб учиши биз юқорида тилга олган ва тилга олмаган минг-минг сўзларнинг замон ва макондаги эврилишларини эслатмайди-ми?

Тил – хазина. Улкан адибимиз Пиримқул Қодиров ёзганидек, у – эл ганжинаси. Ҳеч бир инсон, мен тилшунос ёки ёзувчи эмасман, деб ўзни четга олмаслигимиз керак. Бу ганж соҳиблари ҳам, посбонлари ҳам барчамиз.

Бу йил «Давлат тили ҳақида»ги Қонун қабул қилинганга салкам чорак аср бўлди. Ҳам байрам, ҳам сарҳисоб санаси бу!

Мустақиллик йилларида маънавиятимизнинг узвий қисми бўлган она тилимиз ривожини учун талай амалий ишлар қилинди. Беш томли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» улкан жамоа меҳнатининг маҳсули бўлди. Саноқсиз илмий ишлар чоп этилди, издиҳомлар ўтказилди.

Лекин қилинадиган ишлар беҳисоб.

Мухтарам Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида тил маданияти тўғрисида айтилган фикрлар, адолатли танқидий мулоҳазалар бизни ўйлатмоғи, сафарбар қилмоғи керак: «Биз ажодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий ишлашимиз зарур...

Айни вақтда жамиятимизда тил маданиятини ошириш борасида ҳали кўп иш қилишимиз лозимлигини ҳам унутмаслигимиз керак. Айниқса, баъзан расмий мулоқотларда ҳам адабий тил қоидаларига риоя қилмаслик, фақат маълум бир ҳудуд доирасида ишлатиладиган шева элементларини кўшиб гапириш ҳолатлари учраб туриши бу масалаларнинг ҳали-ҳануз долзарб бўлиб қолаётганини кўрсатади. Бу ҳақда сўз юритганда, бобомиз Алишер Навоийнинг «Тилга эътиборсиз – элга эътиборсиз», деган сўзларида нақадар чуқур ҳаётий ҳақиқат мужассам эканига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз».

Бу сўзлар ёлғиз тилшунос олимлар ёки қалам аҳлига эмас, балки барча зиёлиларга, миллатнинг барча вакилларига қарата айтилган мурожаатдир.

Дарҳақиқат, тилни англаш, Сўзни идрок этиш ўзликни англашнинг узвий қисми ҳисобланади.

Нарзикул ТУРДИЕВ,
Республика Таълим маркази директор ўринбосари,
физика-математика фанлари номзоди, доцент,
Қумрихон СУЛТОНОВА,
Республика Таълим маркази
бош методисти, филология фанлари номзоди

ТАЪЛИМДА КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДАШУВ

Тажриба-синов жараёни қандай кечмоқда?

Маълумки, шахсга йўналтирилган таълимнинг асосий тамойилларидан бири ўқувчиларда билим, кўникма ва малака билан бирга, ҳаётий компетенцияларни шакллантириш ҳисобланади. Бу ўқувчиларни таълим муассасасида эгаллаган билимларидан кундалик ҳаётда дуч келинадиган таниш ёки нотаниш вазиятларда фойдаланишга тайёрлашдир. Аввало, *компетенция* сўзининг маъносини билиб олсак: бу сўз лотинча (competere)дан олинган бўлиб, «лаёқатли, муносиб бўлмоқ» деган маъноларни англатади.

Демак, компетентлилик деганда шахснинг билим, кўникма ва тажрибалари, ижтимоий-профессиянал мавқеига ҳақиқий мослиги ва ўзига тегишли вазифаларни бажариш, муаммоларни ҳал қилишга қодирлиги тушунилади. Шундан келиб чиққан ҳолда таълим тизимида яна бир янгиликка асос солинмоқда.

Халқ таълими вазирлиги ва Ўрта махсус касб-хунар таълими марказининг 2013 йил 4 июндаги «Умумтаълим фанлари бўйича узлуксиз таълимнинг Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларини ишлаб чиқиш тўғрисида»ги қўшма қарорига асосан умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида ўқитиладиган 16 та умумтаълим фанлари бўйича узлуксиз таълимнинг такомиллаштирилган Давлат таълим стандартлари (ДТС) ва ўқув дастурлари лойиҳалари тайёрланди. Бу жараёнда дастлаб амалиётчи ўқитувчилар, методистлар ва етакчи олимлардан иборат ижодий гуруҳлар тузилиб, ривожланган давлатларнинг таълим стандартлари ҳамда мамлакатимизда хорижий тиллардан узлуксиз таълим тизимининг Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларини ишлаб чиқиш тажрибаси чуқур ўрганилди.

Бунда мажбурий таълимнинг компетентлилик ёндашуви асосланган давлат таълим стандартининг таркибий мазмуни қуйидагилардан иборат қилиб белгиланди:

1. Меъёрий ҳаволалар.
2. Стандартнинг мақсад ва вазифалари.
3. Ўқув фанидан ўқувчиларнинг компетентлик даражаларига қўйиладиган мажбурий минимал талаблар.
4. A1, A2, B1 даражалар учун мажбурий минимал таълим мазмуни.
5. Таянч ўқув режаси.
6. Давлат таълим стандартлари талабларининг бажарилишини баҳолаш тизими.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази, Халқ таълими вазирлигининг қўшма буйруғи асосида 2013–2014 ўқув йилида Давлат таълим стан-

дартлари ва ўқув дастурларининг янги такомиллаштирилган лойиҳалари тажриба-синовдан ўтказилмоқда.

Тажриба-синов объекти сифатида республика бўйича ҳар бир фандан иккитадан вилоятдаги умумий ўрта таълим мактаби ҳамда академик лицей ва коллежлар белгиланди. Шу ўринда биз она тили ва адабиёт, ўзбек тили фанлари бўйича тажриба-синов ишлари олиб борилаётган умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари билан алоҳида таништиришни жоиз деб билдик.

Умумий ўрта таълим йўналишида **Ona tili** фани бўйича Бухоро шаҳридаги 35-мактаб, Жиззах шаҳридаги 3-мактаб; **Adabiyot** фани бўйича Жиззах туманидаги 5-мактаб, Фарғона шаҳридаги 10-мактаб; **O'zbek tili** фани бўйича Қарши шаҳридаги 11-мактаб, Тошкент шаҳри, Мирзо Улуғбек туманидаги 64-мактаб белгиланди.

Шунингдек, ўрта махсус касб-хунар таълими йўналишида **Ona tili** фани бўйича Бухоро давлат университети қошидаги 1-сон академик лицейи, Жиззах давлат педагогика институти қошидаги «Сайилжой» академик лицейи; **Adabiyot** фани бўйича Жиззах давлат педагогика институти қошидаги «Сайилжой» академик лицейи, Марғилон педагогика коллежи; **O'zbek tili** фани бўйича Қарши педагогика коллежи ҳамда 1-Тошкент педагогика коллежида тажриба-синов ишлари амалга оширилмоқда.

Тажриба-синов жараёнида мактабнинг ўртача рейтингга эга бўлган параллел синфлардан (академик лицей ва касб-хунар коллежларида параллел гуруҳлардан) биттасида ўтказилмоқда. Масалан, адабиёт фанидан тажриба-синовни ўтказиш учун белгиланган мактабнинг 5-синфидан 9-синфигача бўлган ўртача рейтингли 5 та синфи танлаб олинади. Қолган параллел синф (гуруҳ)лар эса назорат синф(гуруҳ)лари ҳисобланади. Назорат синф(гуруҳ)ларда тегишли фанлар амалдаги ДТС ва ўқув дастури асосида ўқитилади.

Айни пайтда республика таълим маркази ҳамда Ўрта махсус касб-хунар таълими маркази ижодий гуруҳ аъзолари ўзаро ҳамкорликда ҳар экспериментатор ўқитувчилар учун бир чорак (академик лицей, касб-хунар коллежлари учун ярим йиллик) бўйича тажриба-синов материалларини тайёрлаб, мазкур жараённинг боришига бевосита амалий-методик ёрдам кўрсатилмоқда.

Ўз ўрнида қайд этиш жоизки, 1 чорак учун тажриба-синов материаллари тегишли мактаб (лицей, коллежлар)га ўқув йили бошлангунга қадар етказилди. Кейинги чораклар учун зарур материаллар тегишли чорак бошлангунга қадар жойларга етказиб берилади.

Албатта, тажриба-синов ишларининг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчи фаолиятига боғлиқ. Зеро, амалиёт дуч келинадиган жузъий камчиликнинг ҳам ўз вақтида тўғри ҳал этилмаслиги кейинчалик катта муаммо келтириши ҳеч гап эмас. Шу боис ўқув жараёни давомида ўқувчиларда шакллантирилган компетенциялар бўйича ўқитувчи томонидан тайёрланиб бериладиган хулосавий материаллар дастлаб мактаб, коллеж, лицей фан методика бирлашмаларида муҳокама қилиниб, ҳар чорак ва ўқув йили якуни бўйича таҳлилий материаллар тегишли мутасадди ташкилотга тақдим этилиши лозим.

Бунда амалдаги ДТС ва ўқув дастури асосида ўқувчиларнинг **билим, кўникма ва малакаларини аниқлаш билан биргалликда компетентлигини белгилайдиган** материаллар ҳам киритилади.

Компетентликни аниқлашда кўпроқ жавоби ёзиладиган тестлар ишлатилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Назорат синфлари учун ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирилганликларини аниқлаш бўйича назорат ишлари амалдаги ДТС ва ўқув дастурлари асосида белгиланган тақвим-мавзу режа бўйича фан метод бирлашмаси томонидан ўтказилади. Бунда назорат ва тажриба-синов синфлари учун назорат ишлари материаллари тенг кучли бўлишига эътибор берилиши мақсадга мувофиқдир.

Фан ўқитувчиси ва мактаб фан метод бирлашмаси томонидан ўтказиладиган назорат ишлари ички назоратни ташкил этади. Ташқи назорат Халқ таълими вазирлиги ва жойлардаги ДТС мониторинги мутахассислари, шунингдек, Республика таълим марказида тузилган ижодий гуруҳ аъзолари томонидан танланма асосида ўтказилиши мумкин.

ДТС ва ўқув дастурларини тажриба-синовдан ўтказувчи ўқитувчи ва методбирлашма аъзолари куйидагиларга эътибор қаратиши лозим:

– тажриба-синовнинг мақсади, бунда синф раҳбари, ота-она ва мактаб раҳбариятининг иштирокига доир йиғилиш ўтказиш орқали ўқувчиларнинг *ДТС бўйича билим, кўникма ва малакаларга эга бўлишлари билан биргалликда уларда зарурий компетенциялар шаклланишига эришишда* ота-оналарга фарзандлари ўқишини назорат қилиб бориш лозимлигини тушунтириш;

– компетенцияли ёндашувга асосланган умумтаълим фанлари бўйича узлуксиз таълим Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари лойиҳаларининг ўқувчи қобилияти, ёш ва психологик хусусиятлари, физиологик ривожланишга ҳамда фан мавзуларининг узвийлиги ва фанлараро боғлиқлигининг нечоғлиқ таъминланганини аниқлаш;

– ДТС ва ўқув дастурлари лойиҳалари, улар асосида ҳар бир мавзу бўйича ишлаб чиқилган компетенцияларни шакллантиришда юзага келган қийинчиликларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш юзасидан таклифлар бериш;

– тажриба-синов ўтказиладиган синф (гуруҳ) билан назорат синфи (гуруҳи) ўқувчиларида компетенцияларнинг шаклланилиши ва ўқув дастурларидаги мавзуларни ўзлаштириш даражасини қиёсий таққослаш;

– назорат синфи (гуруҳи) учун амалдаги ДТС ва ўқув дастурлари асосида тақвим-мавзу режада белгиланган назорат ишларини ўтказиш;

– ҳар чоракда тажриба-синов натижаларини таҳлил қилиш ва тажриба-синов натижалари бўйича кундалик кузатув дафтарини изчил юритиш ва унинг мониторингини ўз вақтида тўғри олиб бориш;

– тажриба-синов ўтказувчи ўқитувчи томонидан тайёрланган хулосавий материаллар дастлаб мактаб фан метод бирлашмаси, сўнгра мактаб педагогик кенгашида муҳокама этилгани ҳолда туман(шаҳар) халқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлимида тузилган мувофиқлаштирувчи ишчи гуруҳига тақдим этиш.

Кундалик кузатув дафтарини юргизиш ва ҳисобот топшириш

Ҳар бир тадқиқотчи-ўқитувчи кундалик кузатув дафтарини юритади. Дафтар тахминан А4 ўлчамида, 96 бетлик (стандарт умумий дафтар) бўлиб, мактаб маъмурияти томонидан шнурлаб муҳрланади. Унинг олд жилдида тажриба-синов ўтказувчи ўқитувчининг исми, шарифи, тажриба-синов ўтаётган синф (курси), фан номи (масалан, она тили) ёзилади.

Ҳафтасига бир соатдан дарслари бўлган фанлардан ҳар ярим йилликда, ҳафтасига 2 ва ундан кўп дарс соатлари бўлган фанлардан ҳар чоракда шакллантириладиган компетенциялар, шаклланилиш ҳолати ҳамда таклиф ва мулоҳазалар жадвал шаклида тўлдирилади.

Ўқув йили охирида тадқиқотчи-ўқитувчи ўтказилган тажриба-синов ҳақида қисқача матнли ҳисобот топширади. Ҳисобот шакли куйидагича бўлади: тажриба-синов ўтказувчи ўқитувчининг исми, шарифи, тажриба-синов ўтаётган синф, фан номи. Шунингдек, бўлим ёки боб, мавзулар бўйича ўқувчиларда шакллантирилиши лозим бўлган компетенцияларга оид дарс жараёнида учраган қийинчиликлар, ушбу қийинчиликларни бартараф этиш юзасидан амалга оширилган ишлар, Назорат ва Тажриба-синов синфи ўқувчиларининг компетентлик даражасидаги тафовутлар, таклиф ва хулосалар шаклидаги жадвал ҳам тақдим этилади.

Мавзуларнинг ўзлаштирилишида назорат ва тажриба-синов гуруҳи ўқувчиларида компетенцияларни шакллантиришнинг аҳволи қиёслашиб, таҳлилий хулоса чиқарилади.

Тажриба-синов ўтказиладиган мактаб раҳбарларининг вазифалари куйидагилардан иборат:

– тажриба-синов ўтказиш учун параллел синфлардан ўртача рейтингли биттадан синфни танлаш;

– тажриба-синов ишларига жалб қилинган директорнинг ўқув ишлари бўйича ўринбосари ва метод бирлашма раиси ўртасида вазифаларни аниқ ва равшан тақсимлаб бериш, мактабда тажриба-синов ишларини ташкил этиш режасини ишлаб чиқиш;

– тажриба-синовни олиб борувчи ўқитувчилар учун зарурий шарт-шароитларни (тажриба-синов материалларини керакли нусхада кўпайтириш, зарурий

техник воситалар билан таъминлаш ва бошқалар) яратиш;

- тажриба-синов ўқитувчиларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларни моддий ва маънавий рағбатлантириш чораларини кўриш;

- ҳафта давомида дарсларни кузатиш, таҳлил қилиш ва ўқитувчиларга амалий методик ёрдам уюштириш;

- ўқувчиларнинг ДТС талаблари ва ўқув дастури материалларини ўзлаштириш даражасини оширишга оид масалаларни педагогик кенгаш, методик кенгаш йиғилишларида муҳокамага қўйиш;

- таълим жараёнида учраган қийинчиликларни ўз вақтида аниқлаш ва уларни бартараф қилиш бўйича чоралар кўриш;

- тажриба-синовда иштирок этадиган ўқувчиларнинг ота-оналари билан суҳбат ўтказиш ва вазифаларини белгилаб бериш;

- мактабда олиб борилаётган тажриба-синов ишларини оммавий ахборот воситаларида ёритиш ишларини ташкил этиш.

Туман (шаҳар) халқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлими фан методистларининг вазифалари эса қуйидагиларни ташкил қилади:

- тажриба-синовдан кўзда тутилган мақсадни чуқур аниқлаш ва мазмун-моҳиятини пухта ўзлаштириш;

- тажриба-синов майдончаси билан мунтазам алоқада бўлиш, тажриба-синов ва назорат синфларидаги дарсларни кузатиб таҳлил қилиш, хулосаларни кузатув дафтарига қайд этиш;

- тажриба-синов ишлари учун методик материаллар тайёрлаш ва амалий-методик ёрдам кўрсатиш;

- тажриба-синов ва назорат синфидаги ўқувчиларнинг билим самарадорлигини тажриба-синов натижаларини умумлаштириш, таҳлилий материаллар тайёрлаш ва муҳокамага қўйишда мактаб методбирлашмасига амалий ёрдам бериш;

- ишчи гуруҳ томонидан барча хулосавий таҳлилий материалларни чуқур ўрганган ҳолда умумлаштириш ва туман (шаҳар) халқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлими бошлигининг йўлланма хати билан вилоят мувофиқлаштирувчи ишчи гуруҳига тақдим этиш;

- туман (шаҳар) халқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлимининг фан бўйича бириктирилган методисти ҳафтада 2 соатдан дарс кузатиши ва ўқувчиларнинг компетентлик даражаси ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, ўқитувчига берган амалий ёрдами ҳамда ўзининг таклиф ва хулосаларини жадвал шаклида тўлдириб бориши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд. Т., 2011.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги (2013 й. 22 август 39 ҚБ-сон), Ўрта махсус касб-хунар таълими маркази (2013 й. 41 ҚБ-сон), Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг (2013 й. 22 август 273 ҚБ-сон) «Умумтаълим фанлари бўйича умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълимининг узвийлаштирилган Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларини тажриба-синовдан ўтказиш тўғрисида»ги қўшма буйруғи.
3. Й.М.Асадов. Таълимда компетенциявий ёндашув ёхуд билимнинг ҳаётий лаёқатга айланмоғи зарурлиги хусусида // «Маърифат», 2013 йил 18 сентябрь.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. 396-бет.

Вилоят педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтларидан бириктирилган профессор-ўқитувчилар, методика маркази методистларининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- тажриба-тадқиқот жараёнини сифатли ташкил этиш мақсадида ҳар бир ҳудуддаги олий таълим муассасалари, малака ошириш ҳамда педагогика институтларидан бириктирилган профессор-ўқитувчилар, методика маркази, туман халқ таълими муассасалари фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлими ходимлари ва жамоатчи ўқитувчилардан иборат ҳудудий Мувофиқлаштирувчи ижодий гуруҳни ташкил этиш;

- тажриба-синов жараёнига илмий-методик ёрдам бериш мақсадида юқори малакали мутахассислар, салоҳиятли олимлар ва кафедра мудирларини бириктириш;

- таянч таълим муассасаларидаги тажриба-синов ўтувчи ўқитувчилар учун ҳар ойда ўқув семинарлари ташкил этиш;

- вилоятда ташкил этилган тажриба-синов майдонидан олинган хулосавий таҳлилий материалларни илмий-методик жиҳатдан ўрганиб чиқиш, таҳлил қилиш ва асосли таклифлар тайёрлаш;

- тажриба-синов материаллари бўйича вилоятдаги илғор ўқитувчиларнинг фикр-мулоҳазаларини йиғиш, умумлаштириш ва таҳлилий хулосалар тайёрлаш;

- ҳар чорак ва ўқув йили якуни бўйича тажриба-синов натижаларини тажриба-синов мактабда муҳокама қилинишини ташкил этиш ва таҳлилий хулосалар тайёрлашда масъуллик қилиш;

- ҳар чорак ва ўқув йили якуни бўйича тажриба-синов натижалари бўйича таҳлилий хулосаларни, ДТС ва ўқув дастурлари лойиҳаларини такомиллаштириш юзасидан таклифларни вилоят мувофиқлаштирувчи гуруҳи муҳокамасига тайёрлаш;

- ҳар ўқув чораги якунида умумтаълим фанлари бўйича узлуксиз мажбурий таълимнинг ДТС ва ўқув дастурлари лойиҳаларини такомиллаштириш юзасидан таклиф ва хулосалар тайёрлаб, Республика Мувофиқлаштирувчи гуруҳига тақдим этиш;

- тажриба-синов ишлари ҳақида оммавий ахборот воситаларида материаллар бериб бориш.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, компетент ёндашувга асосланган умумтаълим фанлари бўйича узлуксиз таълимнинг давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари келажак авлодни жисмонан соғлом, ақлан етук, маънан баркамол ҳамда ўз билимидан фойдалана олиш лаёқатига эга шахс қилиб вояга етказишга хизмат қилади.

Feruza AHADOVA,

Buxoro shahridagi 17-umumta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

RAVISHDOSHLARNING MA'NO TURLARI (6-sinf, II chorak)

Darsning maqsadi:

– ravishdoshlarning ma'no turlari haqida bilim berish;

– o'quvchilarga odob-axloq saboqlarini singdirish va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash;

– o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini hamda mustaqil va mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.

Darsning metodi: «Zinama-zina» o'yini, «Domino» usuli, test.

Darsning jihozi: darslik, mavzuga oid ko'rgazma, videoprojektor.

Darsning borishi:

Dastlab guruhlar tashkil etiladi. Bu guruhlarning har bir to'g'ri javobi uchun yorug'lik ramzi bo'lgan quyosh surati tushirilgan belgi, qoniqarli javob uchun baxt ramzi – Humo qushi surati tushirilgan belgi, qoniqarsiz javob uchun gul surati tushirilgan belgi berilishi tushuntiriladi.

O'tilgan mavzuni takrorlash:

O'tilgan mavzu bo'yicha o'quvchilarning olgan bilimlarini aniqlash maqsadida «Zinama-zina» o'yinidan foydalaniladi. Bunda har bir guruhdan 1 o'quvchi sinf oxiriga boradi. O'qituvchi tomonidan savol beriladi. Javob bergan o'quvchi 1 qadam oldinga yuradi. Doska oldiga yetib kelgan o'quvchi g'olib sanaladi.

1. Fe'ning sifatga xoslangan shakli qanday?

2. Sifatdosh qaysi qo'shimchalar bilan hosil bo'ladi?

3. Sifatdosh gapda qaysi gap bo'laklari bo'lib keladi (ega, aniqlovchi, kesim, to'ldiruvchi, hol)?

4. Sifatdoshning bo'lishsiz shakli qanday hosil bo'ladi?

5. Ishlagan (kishi), kelayotgan (mashina). Bu sifatdoshlar qaysi zamon shakli?

6. Sifatdoshlar qaysi xususiyati bilan sifatga o'xshaydi?

7. O'tgan zamon sifatdoshi **-ganning** arxaiklashgan shakli qanday bo'ladi?

8. Sifatdoshning fe'llik xususiyatini aytib bering.

9. Kelasi zamon sifatdoshi fe'l asosiga qaysi qo'shimchani qo'shish orqali yasaladi?

10. *Haydalgan yer* o'tgan zamon sifatdoshidan hozirgi va kelasi zamon sifatdoshini hosil qiling.

11. *Keng fe'l, ketmas davlat bersin* gapidagi sifatdoshni toping.

12. Quyidagi gapda sifatdosh bog'lanib kelgan birikmani ayting.

*Onani kim ulug'lamagan,
Kim unga tahsin o'qimagan.*

Yangi mavzu bayoni:

Darslikdagi 1-topshiriq bajariladi. Bunda berilgan ravishdoshlarning ma'no guruhlari aniqlanadi.

154-mashqda fe'l asoslariga **-gach** (**-kach**, **-qach**, **-guncha** (**-kuncha**, **-quncha**), **-gani** (**-kani**, **-qani**) qo'shimchalaridan mosini qo'yib ko'chirish topshirig'i berilgan. Bu mashqni o'quvchilar doskada bajarishadi.

Slayd vositasida yangi mavzu tushuntiriladi:

Ravishdoshning -(i)b, -a/-y shakllari ko'proq harakatning holatini, ba'zan payt, sababini, -gancha (**-kancha**, **-qancha**) shakli holatini, **-gach**, (**-kach**, **-qach**), **-guncha** (**-kuncha**, **-quncha**) shakllari paytini, **-gani** (**-kani**, **-qani**, **-gali**) shakli maqsadini anglatadi.

Mustahkamlash:

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida «Domino» usulidan foydalaniladi. Bunda o'quvchilarga tarqatma savollar berilgan bo'lib, savol o'quvchilar tomonidan so'raladi.

Savolning javobi o'quvchilarning tarqatmasida mavjud. To'g'ri javob 1-o'quvchi tomonidan aytilgach, o'sha o'quvchi keyingi savolni beradi.

1-o'quvchi: Ravishdosh deb nimaga aytiladi?

Savol-javob tarqatmasi

2-o'quvchi: Fe'ning ravishga xoslangan shakli ravishdosh deyiladi. -(i)b ravishdosh qo'shimchasining bo'lishsiz shakli qaysi qo'shimcha?

Savol-javob tarqatmasi

3-o'quvchi: -ay: o'qib-o'qimay. -may qo'shimchasi she'riyatda qanday ko'rinishida uchraydi?

Savol-javob tarqatmasi

4-o'quvchi: -mayin. Ravishdoshning -a, -y qo'shimchasi qaysi xususiyati bilan -(i)b qo'shimchali ravishdoshdan farq qiladi?

Savol-javob tarqatmasi

5-o'quvchi: -a, -y shakli bilan yasalgan ravishdosh turi bog'lovchi vazifasida qo'llanilmaydi. -gach qo'shimchasining ma'nodoshini ayting.

Savol-javob tarqatmasi

6-o'quvchi: -dan keyin: kelgach, kelgandan keyin. Ravishdoshning qaysi shakli bo'lishsiz shaklga ega emas?

Savol-javob tarqatmasi

7-o'quvchi: Maqsad ravishdoshi. -gani qo'shimchasi o'rnida qaysi qo'shimchani ishlatish mumkin?

Savol-javob tarqatmasi

8-o'quvchi: -gali. Tuslanmaydigan ravishdoshtar qaysilar?

Savol-javob tarqatmasi

9-o'quvchi: -gani, -gach, -guncha. Ravishdoshning sintaktik vazifasini ayting.

O'yin shu tarzda davom etadi. G'olib guruh aniqlanadi.

So'ng 155-mashq og'zaki bajariladi. Mashq bajarilgach, o'quvchilarga mavzuga oid quyidagi 5 ta test topshiriladi:

- Ravishdosh qatnashgan gapni aniqlang.
  - Ovozi shovqinda zo'rg'a eshitildi.
  - Vaqtni o'g'irlamoq – baxt o'g'irlamoq.
  - Ko'klam ko'katlari gurkirab o'sadi.
  - Usta Alim qo'shnisining yerini sotib oldi.
- Tiz cho'kib yashaguncha, tik turib o'lmoq yaxshiroq gapidagi ravishdosh anglatgan ma'noni aniqlang.
  - Maqsad ma'nosi.
  - Holat ma'nosi.
  - Payt ma'nosi.
  - Barcha javob to'g'ri.
- Ravishdosh yasovchi qo'shimchalar qaysi qatorda berilgan?
  - guncha,-i,-ib,-gan.
  - gani,-guncha,-(i)b.
  - di,-a,-ib.
  - y,-gachi.

4. Qaysi qo'shimchalar bilan ravishdoshlar takrorlanib ishlatiladi?

- b,-ib,-a,-y.
  - gach,-gani.
  - s,-y.
  - b,-ib,-a,-i.
5. Qaysi qo'shimchalar yordamida maqsad ma'nosini bildiruvchi ravishdosh hosil bo'ladi?
- gan,-(kan,-qan).
  - b,-(ib).
  - gani,-(kani,-qani).
  - guncha,-(kuncha,-quncha).

Dars so'ngida «Quyosh» va «Humo qushi»ning soni aniqlanadi. G'olib guruh o'quvchilarning qarsaklari bilan rag'batlantiriladi. Faol o'quvchilar baholanaadi.

Uyga 157-mashq vazifa qilib topshiriladi:

Rasm asosida ravishdoshlardan foydalanib, «Bugungi hayotimiz» mavzusida bog'lanishli matn tuzish.

QO'SHIMCHA MATERIAL

Tildan keyingi aloqa vositasi – yozuvning taraqqiyoti va takomilida yozuv ashyolari ham muhim ahamiyatga ega. Yozuv taraqqiyoti bilan bog'liq tarzda ular ham takomillashib, mukammallashib borgan.

Qadim tarixda ossuriyaliklar dastlabki yozuv materiali sifatida sopol taxtachalardan foydalanganlar. Yahudiylar esa qo'rg'oshin plastinkalarga yozganlar. Rimda esa mis va asl metallar – kumush, oltin ishlatilgan. Keyinchalik yozuv ashyolari olinadigan eng qulay manba o'simliklar dunyosi bo'lib qolgan. Jumladan, g'arb xalqlari yozish uchun daraxt po'stlog'i va taxtachalardan foydalanganlar. Keyinroq rimliklar qoraqayin, gipsdan kitob shaklida taxtachalar tayyorlab, yozuv materiali sifatida ishlatganlar.

Sharq mamlakatlarida taxtachalar o'rniga palma bargi qo'llangan. Shuningdek, surp va shohilarga ham yozganlar. Qadimgi arablar esa suyakka, ayniqsa, fil suyagiga xat bitganlar. Misrliklar papirusning eng yaxshi poyalardan qog'oz tayyorlaganlar. Papirusdan qog'oz tayyorlash usuli qat'iy sir saqlangan. O'sha paytlarda papirus savdoda zig'irdan keyin ikkinchi o'rinda turgan.¹

Papirus so'zi asli yunoncha (papirus) bo'lib, qog'oz degan ma'noni anglatadi. Ushbu so'z o'zbek tilida quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

1) tropik va subtropik mamlakatlarda o'sadigan qamishsimon ko'p yillik o'simlik;

YOZUV ASHYOLARI TARIXI

2) qadimgi misrliklar va boshqa xalqlar tomonidan shu o'simlik poyasi tilimlarini yelimlab yopishtirib, o'rama shaklida tayyorlangan, qog'oz o'rnida foydalanilgan material;

3) shunday materialga yozilgan qadimgi matn.

Shuningdek, tilimizda papirus so'zi asosida yuzaga kelgan *chekish uchun ichiga tamaki tiqilgan qog'oz naycha* ma'nosidagi *papiros* so'zi ham mavjud bo'lib, so'z yunon tilidan lotin tiliga, undan nemis tiliga va rus tili vositasida o'zbek tiliga o'zlashgan.²

Yunon tarixchisi Gerodot, Pliniy Starshiy qo'lyozmalarida qog'oz o'simlikning mag'zidan tayyorlanishi aytilgan. Unda yozilishicha, oq po'stloqdan mag'zni ajratib olib, uzoq vaqt ivitilgan. So'ngra uni zig'ir tolasidan to'qilgan gazlama ustiga tik va yonbosh qilib taxlangan, ustidan silliq g'o'lacha yurgizib, og'ir narsa ostiga bostirib qo'yilgan. Ma'lum bo'lishicha, qadimgi misrliklar papirus tayyorlashda o'simlik poyasidan foydalanishar ekan. Oktabr-dekabr oylarida kesib olingan o'simlik poyasida yopishqoq shira bo'lib, bosim ostida u qatlamlarni bir-biriga yelimlar ekan. Yopishqoq shira o'simlikda faqat oktabr-dekabr oylaridagina yaxshi to'planar ekan.

Misrliklar tayyorlangan papirus qog'ozga siyoh bilan yozishni ham kashf etganlar. Hozirgi kunda Berlin muzeyida miloddan avvalgi davrlarga tegishli Misr podsholarining o'n sakkizinchi xonadoni

vakili bo'lgan fir'avning papirusga yozilgan tarjimai holi saqlanmoqda.

Papirus mo'rtligi sababli tez sinavergan, qolaversa, yozuvni o'qishda katta noqulaylik tug'dirgan. Keyinchalik papirusning o'rniga *pergament* yuzaga kelgan. Pergament undan ko'ra qulayroq va chidamliroq bo'lgan. Uning hamma tomoniga yozish va buklab qo'yish mumkin bo'lgan.³

Pergament so'zi Kichik Osiyoda ayni shu material keng qo'llangan shahar – Pergam nomidan olingan bo'lib, yunoncha quyidagi ma'nolarni anglatadi:

1) qog'oz ixtiro qilingunga qadar maxsus yo'l bilan tayyorlangan va qog'oz o'rnida ishlatilgan hayvon terisi; teri qog'oz;

2) shunday teriga yozilgan qadimgi qo'lyozma;

3) suv va moy o'tkazmaydigan pishiq yupqa shaffof qog'oz.⁴

Pergament qo'y, echki, quyon kabi hayvonlar terisidan ishlanib, yozadigan holatga kelgach, bozorga chiqarilgan. Ayrim manbalarda ko'rsatilishicha, pergament buzoq terisidan tayyorlangan.⁵ Pergamentga yozilgan xat uzoq saqlanuvchanligi, chidamliligi tu-fayli juda qimmat baholangan. Arablar Qur'on va diniy mavzudagi asarlarni, xristianlar esa o'z Injillarini pergamentga yozganlar. X asrning oxirlarida xitoyliklar paxtadan ishlangan qog'ozni Yevropaga keltirib, uni grek pergamenti deb e'lon qilganlar.

(Davomi 14-betda).

¹A. Boboxonov O'zbek matbaasi tarixidan. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. 22-bet.

²O'zbek tilining izohli lug'ati. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 3-j. 2007, 215-bet.

³Drachuk Viktor. Yozuvlar – o'tmish sirlari shohidi. T.: O'zbekiston, 1980. 195-bet.

⁴O'zbek tilining izohli lug'ati. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 3-j. 2007, 247-bet.

⁵Qarang. Drachuk Viktor. O'sha asar, 195-bet.

Sanobar ABDURAHMONOVA,

Namangan viloyati Mingbuloq tumanidagi 13-sonli
davlat ixtisoslashtirilgan maktab-internati
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ABDULLA QODIRIYNING «O'TKAN KUNLAR» ROMANI TAHLILI

(9-sinf, II chorak)

Darsning maqsadi:

ta'limiy maqsad: o'quvchilarning «O'tkan kunlar» asari bo'yicha olgan bilimlarini sinash va mustahkamlash;

tarbiyaviy maqsad: o'quvchilar e'tiborini o'zbekning milliy urf-odatlariga qaratish, mardlik, sadoqat, ezgulik fazilatlarini singdirish, ota-onaga bo'lgan hurmatni shakllantirish – bolani har tomonlama sog'lom va barkamol etib tarbiyalash;

rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning ma'naviy-ma'rifiy qarashlarini, insoniy fazilatlar va xislatlarini rivojlantirish.

Dars turi: mustahkamlovchi.

Dars jihozi: Abdulla Qodiriy portreti, «O'tkan kunlar» romani, kompyuter, proyektor (televizor, DVD), kitoblar, izohli rasmlar, test tarqatmalari, rag'bat kartochkalari.

Baholash mezon: 5 balli tizim asosida (rag'bat kartochkalari).

Dars usuli: noan'anaviy, bahs-munozara.

Fanlararo bog'lanish: Milliy istiqlol g'oyasi, ona tili, tarix, musiqa, tasviriy san'at, geografiya.

Dars shiori: «Moziyga qaytib ish ko'rish xayrlik deydi». Abdulla Qodiriy.

Darsning borishi:

Tashkiliy qism: a) salomlashish; b) davomat nazorati; d) muhim yangiliklar.

1- slayd. Mavzu: «O'tkan kunlar» romani tahlili

O'qituvchi darsni Abdulla Qodiriy siymosidagi o'quvchini sinfga taklif qilish bilan boshlaydi. Bu o'quvchi M.Xudoyqulovning «Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar»i» she'rini o'qiydi.

*Assalom, Abdulla Qodiriydurman,
So'z mulkida daho, Qodiriydurman,
Bir bulbuligo'yo Qodiriydurman,
Netay, baxti qaro Qodiriydurman.
Men yaratgan mayoq – «O'tkan kunlar»im,
Bir bor varaqlab boq «O'tkan kunlar»im.*

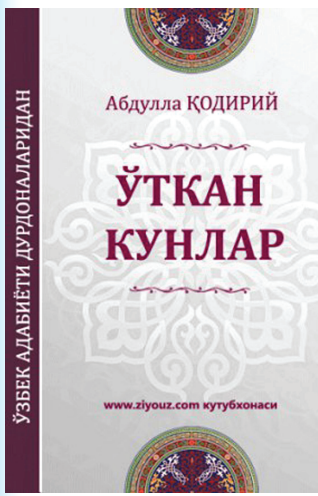
*Qaydasiz Otabek, Yusufbek hoji,
Insof-u adolat boshida toji,
Shum tolening koshki bo'lsa iloji,
Yurmasmidim sizga quchog'im ochib?
Bo'lmasmidi adoq «O'tkan kunlar»im,
Ketmasmidi yiroq «O'tkan kunlar»im.*

*Aybimmish xalqimni jondan suyganim,
Kumushlar dardini yonib tuyganim,
Tabarruk moziyga haykal qo'yganim,
Shular aybim bo'lsa, mayli, so'y, g'anim!
Pokizadan ham pok «O'tkan kunlar»im,
Ona sutiday oq «O'tkan kunlar»im.*

So'ngra o'quvchilar e'tiboriga 2-slayd havola etiladi. Unda yurtboshimiz Islom Karimovning «O'tkan kunlar» asari haqidagi quyidagi fikrlari beriladi:

«Oilaviy tarbiya masalasida xatoga yo'l qo'ymaslik uchun, avvalo, har qaysi xonadondagi ma'naviy iqlimni o'zaro hurmat, axloq-odob, insoniy munosabatlar asosiga qurish ayni muddao bo'lur edi. Bu haqda gapirganda, men mumtoz yozuvchimiz Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» asaridagi qahramonlarning o'zaro muomala va muloqotlari, ularning hatto kichik farzandlarini «siz»lab gapirishi misolida ota-bobolarimizning oila ma'naviyatiga qanchalik katta e'tibor berganiga ishonch hosil qilaman».

Dars **3-slayd**ni namoyish etish bilan davom ettiriladi. Unda A.Qodiriyning ushbu so'zlari keltiriladi:

«Moziyga qaytib ish ko'rish xayrlik deydi-lar. Shunga ko'ra mavzuni moziydan, yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lgan keyingi «xon zamonlari»dan belgiladim.

JULQUNBOY

4-slaydda aysbergning rasmi taqdim etiladi.

Savol: O'quvchilar, o'ylab ko'ringlar-chi, aysbergning bugungi mavzuga qanday aloqasi bor?

O'quvchilar, taxminan, quyidagi javoblarni berishlari mumkin:

1. Aysbergni birdaniga parchalab yuborish juda qiyin, shuningdek, «O'tkan kunlar» asarini ham bir marta o'qiganda tushunish qiyin kechadi.

2. Aysbergni aylanib o'tish uchun ancha vaqt, kuch kerak bo'ladi, shu kabi bu romanni o'qish va tushunish uchun ancha mehnat talab qilinadi.

Shundan so'ng o'qituvchi sinfni guruhlarga ajratadi va 1-guruhga «Toshkent», 2-guruhga «Marg'ilon» deb nom beradi.

Sinfga milliy ruh olib kirish maqsadida barcha o'quvchilar milliy kiyim (qizlar atlas ko'ylak, do'ppi, o'g'il bolalar oq yaktak, qiyiq, do'ppi)da qatnashadilar.

Yangi mavzu bayoni: O'qituvchi yangi mavzuni quyidagi ma'lumotlar bilan boshlasa, o'quvchilarning mavzuga qiziqishlari yanada kuchayadi.

O'tkan kunlar... Xalqimizning o'tkan kunlari... Bu asarni sevib o'qimagan, asar asosida suratga olingan filmni ko'rib zavqlanmagan adabiyot shaydosi bo'lmasa kerak... «O'tkan kunlar» garchi muallif yozganidek, yangi zamon ro'monchiligi bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havas bo'lsa-da, hali shu kunga qadar o'zbek adabiyotida unga yetadigan asar yaratilmadi.

Habibullo Qodiriy otasi haqida eslar ekan, bu asar haqida ham bir qancha ma'lumotlar beradi. Uning aytishicha, bir kuni Qodiriy ko'zida yosh bilan uydan chiqolmay qolibdilar. Uydagilar hayron bo'lib nima bo'lganligini so'rashganida, u, Kumushni o'ldirib qo'ydim, deb kuyingan ekan. Habibullo Qodiriy «Otam haqida» kitobida shunday yozadi:

«Dadamning:

– O'zbek oyim – bu Josiyat bibing, Oftob oyim Xonim bibing, Kumush esa – Oykumush opang, – deb kulganlarini xotirlayman.

Garchi Qodiriy bu so'zlarni kulib aytgan bo'lsa ham o'ylab turib, bunga ishingingiz keladi. Chunki Qodiriy ishora qilgan shaxslar nazarimda xuddi roman qahramonlariga o'xshar edi.

Josiyat bibim – dumbul tabiatli, gapdon, bir uy

xotinni o'z og'ziga qaratib o'tiruvchi, uncha-munchani pisand qilmovchi, omi bo'lsa ham donolikda hatto dadamdan o'zini yuqori tutuvchi, qiziq fe'lli ayol edi. Bibim hamma to'ylarga ham «kavushim ko'chada qolgan emas», deb boravermas, borsalar ham to'y, albatta, u kishining ra'yiga qarab jo'nashtirilar edi. Bibim bug'doyrang, quralayko'z, cho'ziqqa moyil kelishgan yuzli, baland, mutanosib qomatli edilar. U kishi, to'y, mehmonlarga borsalar, qorami, ko'kmi dakana ustidan doka ro'mol o'rar, ko'zlariga surma qo'yar, egnilariga xonatlas ko'ylak, ustidan mursak, oyoqqa amirkon mahsi-kavush kiyar edilar. Movzin qomatlariga bu kiyimlar shunday yarashib tushardiki, chindan O'zbek oyimga aylanar edilar...

Xonim bibim – oyimning onasi, o'rta bo'y, chiroyli oq yuzli, yumshoqtabiat, mayin so'zli, mulohazali ayol edilar. Ular ba'zan biznikiga mehmon bo'lib kelsalar, uyimiz go'yo to'lib ketganday bo'lardi. Dadam bibini juda hurmat qilar, «oyi» deb atar edilar.

Oykumush opam – qo'ng'iroqdek tovushli, aqlidrok, husnda haqiqatdan Kumushni eslatuvchi edi.

Eshonguzar mahallamizda mulla Alijon ismli dadamning domlasi bo'lardi. Qodiriy bu kishini «ham ustoz, ham yetuk inson» deb nihoyatda hurmat qilardilar. Domlaning yaxshi xislati shundaki, u oqko'ng'il, kibrsiz, ta'magir emas, sabr-qanoatli, kamtar, mutolaasi zo'r olim, der edilar otam. Domlaning ichki dunyosi ham nurga to'lgan kabi edi. Gapni o'ylab, bosiq, sodda, yoqimli so'zlardilar. So'zlarida mantiqsiz ortiqcha iboralar mutlaqo bo'lmas, tinglovchi go'yo huzurlanar, yana-yana tinglasam der edi. Bunday otalar garchi ko'p uchrasa-da, negadir, ayniqsa, bu kishini Yusufbek hoji obraziga juda-juda o'xshataman.

Bir kuni otam o'zlarining ijodxonalarida yig'lab o'tirardilar... Keyin bilsam, bu paytda dadam «O'tkan kunlar»ning so'nggi bobini yozayotgan ekanlar.

Dadamning yaqin do'stlaridan Akbarxo'ja amakining xotirlashicha, ular har hafta «gap» yeyisharkan. Har yig'ilishda dadam yozgan «O'tkan kunlar»ning boblarini peshma-pesh o'qib berarkanlar. Bir kuni otam kechroq kelibdilar. O'rtoqlari davomini eshitaylik deyishganda, avval norinni yeb olaylik, keyin yeyolmay qolasizlar, desalar ham ko'nishmabdi. Keyin oxirgi boblarni o'qib berganlarida, hammalari yum-yum yig'lashgan ekan. Norinni ham yemay, uylariga tarqalishgan ekan.

Abdulla Qodiriy shunday degan edilar: Yozganing agar o'zingni yig'latmasa-kuldirmasa, o'zгани hech yig'latmas – kuldirmas!»

«O'tkan kunlar» chop etilishi bilan, hali siyohi qurimasdan kitobxonlar ommasiga yetib borardi. Roman yangi bosilib chiqqach (10000 nusxa), do'konlarda ko'p turmay, tezda sotilib ketgan ekan.

So'ngra quyidagi topshiriqlar asosida roman tahlil qilinadi:

1. Videolavhalar sharhi.

Kompyuter yoki televizorda **birinchi videolavha qo'yiladi.**

«Marg'ilon» guruhiga «Hukmnoma» lavhasi beriladi. Lavha o'quvchilar tomonidan izohlanadi.

Aytilmagan fikrlar bo'yicha «Toshkent» guruhi savol beradi. Savollar to'liq izohlab berilmasa, birinchi guruh a'zolari o'zlari to'ldiradilar.

Ikkinchi videolavha qo'yiladi.

«Navo kuyi» deb nomlangan bu lavhada Otabekning bo'zaxonaga kirishi va Mashrabning mashhur «O'rtar» g'azaliga bastalangan qo'shiq aytilgan syujet tasvirlangan. Bu tasvirni «Toshkent» guruhi sharhlab beradi.

Uchinchi videolavha qo'yiladi.

«Ota-ona orzusi» deb nomlangan bu lavhada O'zbek oyim, Yusufbek hoji, Otabeklarning munozarali suhbat ketadi.

Bu tasvirni «Marg'ilon» guruhi sharhlab beradi.

Aytilmagan fikrlar bo'yicha «Toshkent» guruhi savol beradi.

To'rtinchi videolavha qo'yiladi.

«Toshkent» guruhiga «To'y, qizlar bazmi» lavhasi beriladi. Guruh a'zolari izohlaydilar.

Berilgan lavhalarni o'quvchilar bahs-munozara asosida tahlil qiladilar.

2. «Aqliy hujum» usulidan foydalangan holda guruhlariga tezkor savollar beriladi.

«Toshkent» guruhiga 9-sinf «Adabiyot» darsligi asosida quyidagi savollar beriladi:

1. «Rafogat» so'zining ma'nosi (hamrohlik, yo'ldoshlik, eshik).

2. «Yuzlar qizil, ko'zlar irpaygan, ko'zlar o'ynab allakimni qidiradir». Bu holat asarning qaysi qahramoniga taalluqli? (Otabek)

3. Chorxari ayvonning o'rta bir yerida, ustiga atlas ko'rpalar yopilgan tanchaning to'rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po'stin kiyib bir kishi o'tturadir. Bu kishi...?

(Mirzakarim qutidor portreti)

4. Uning qiziq bir tabiati bor: xotin bilangina emas, umuman, uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa-bo'lsin, uzoq so'zlashib o'turmaydir. Ishqilib, uy ichidan birortasining so'zlari va yo kengashlari bo'lsa, kelib uning yonig'a qaramasdan so'zlab beradilar; maqsad aytib bitkandan so'ng sekingina ko'tarilib uning yuziga qaraydilar. U bir necha vaqt so'zlag'uchini o'z og'zig'a tikiltirib o'lturg'andan so'ng, agar ma'qul tushsa «xo'p» deydir, gapga tushunmagan bo'lsa «xo'sh» deydir, noma'qul bo'lsa «durust emas» deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsa bir iljayib qo'yish bilan kifoyalanib, mundan boshqa so'z aytmaydir va ayt-sa ham uch-to'rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe'liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko'pincha bir og'iz javob olish bilan kifoyalanadilar. Bu tavsif qaysi qahramonga taalluqli?

(Yusufbek hoji).

«Marg'ilon» guruhiga quyidagi savollar beriladi:

1. «Ifo etish» so'zining ma'nosi? (ado etmoq, bajarmoq)

2. O'zining otidek bir narsaning tovushi kabi ku-lib yuborgan asar qahramoni? (Kumush)

3. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin: bulardan bittasi ichidan atlas ko'ylak, ustidan xon atlas guppi kiygan, boshig'a oq dakanani xom tashlag'an, o'ttiz besh yoshlar chamaliq go'zal, xushbichim bir xotin. Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, to'g'riliq ma'nolari tomib turg'an bu xotin...? (Oftob oyim portreti)

4. – Nax siz yosh mehmonni ko'rmabsiz, dunyog'a kelmabsiz, – dedi u o'ng-u ters osh chaynab, – bir chiroylik, bir aqllik, tag'in o'zi ham-madan yuqorida o'tturadir; hali yigirmaga ham bormag'andir, mo'ylabi ham endigina chiqa boshlag'an... Nax bizga kuyav bo'lading'an yigit ekan, – dedi. Otabekka berilgan ushbu ta'rif qaysi qahramon tilidan aytilgan? (To'ybeka tilidan aytilgan)

O'qituvchi o'quvchilar javobini baholab boradi.

3. «Maktub» sahifasi.

Bu sahifada o'quvchilarning ijodkorligi, asar qahramonlarining biriga ismini yashirgan holatda xat yozishi ko'zda tutiladi. O'quvchilar har bir o'qilgan maktub kimga yozilganini topishadi.

Maktub

Mukammal bo'lish, menimcha, barcha insonlarning orzu-umidi bo'lsa kerak. Assalom-u alaykum, men maktub yo'llayotgan aziz inson. Men sizni komil inson deb o'ylayman. Men «O'tkan kunlar» romanini o'qib chiqib, shu fikrga to'xtaldim. Sizning yuragingiz to'la muhabbat bo'lsa-da, lekin baxtli bo'la olmadingiz. Bu muhabbat kimgadir bir umrlik azob-uqubat keltirdi. Komil inson degani baxtli bo'lishga fatvo degani emas.

Siz yurt qayg'usi, xalq farovonligiga qayg'urib yashasangiz-da, bu harakatingizni qo'llab-quvvatlovchi jamiyat mavjud emas edi. Sizning ajoyib g'oyalaringiz yuksak lavozimlarni egallagan bo'lsa-da, xalq qayg'usidan yiroq amaldorlarning g'arazli qarashlariga duchor bo'ldi. Sizning muhabbatingiz ham o'ziga xos edi. Lekin bu muhabbatni ko'rolmadilar, tushuna olmadilar. Ko'ngilga buyruq berilmasligini, majburlab bo'lmasligini anglamadilar. To'g'risini ayt-sam, sizga havas qila olmayman. Chunki men baxtli bo'lishni xohlayman. Bu romanni o'qigach, ko'zimiz ochildi. Siz qilgan xatolarni biz hayotda takrorlamaslikka harakat qilamiz. (Otabekka)

O'quvchilardan bir nechtasi shunga o'xshagan tayyorlab kelgan maktublarini o'qib beradilar.

4. «Uyga vazifa» sahifasi.

1) O'quvchilarga uyga vazifa sifatida she'r yozish, qo'shiq tayyorlash kabi ijodiy ishlar topshirilgan bo'lishi kerak. O'qituvchi shu asosda har ikkala guruhdan ijodkor o'quvchilarni chaqiradi. Ular o'zlari yozgan she'rlarini ifodali o'qib beradilar.

Bir o'quvchi Muhammad Yusufning «Marg'ilon»da Kumushni ko'rdim» she'riga bastalangan qo'shiqni ijro etadi.

2) O'qituvchi har ikkala guruh o'quvchilariga uyda asar voqealariga chizgilar chizib kelishlarini

topshirgan bo'lishi kerak. Chizilgan rasmlar asardagi qaysi voqea bilan bog'liq ekanligini guruhlar izohlab beradilar.

O'tilgan va yangi mavzuni mustahkamlash.

Asardan olgan taassurotlarim.

Bu bosqichda o'quvchilar o'zlarining asar bo'yicha olgan bilimlariga tayanib, xulosa chiqaradilar.

O'qituvchi darsni umumlashtirib, yakunlaydi.

Baholash va rag'batlantirish.

Dars davomida o'quvchilar yiqqan rag'bat kartochkalari asosida rag'batlantiriladi va baholanadi. G'olib guruh aniqlanadi.

Abdulla Qodiriy siyimosidagi o'quvchi dars yakunida o'quvchilarga dars uchun minnatdorlik bildiradi va ushbu she'rni o'qib, xayrlashib chiqib ketadi:

*Jalod kundasiga bosh qo'ydim oxir,
Hayotdan ayrilish naqadar og'ir!
Ey o'lim, sharbating bunchalar taxir?*

(Davomi. Boshi 10-betda)

*Nima gunoh qildim, ayt, qonxo'r, axir?!
Kim senga choh qazdi «O'tkan kunlar»im,
Bo'g'zimdadir pichoq «O'tkan kunlar»im.*

*Alvido, azizlar, xush qoling endi,
Oyra'nodek qizlar, xush qoling endi!
Ketib qoldik bizlar, xush qoling endi,
Keyin bilursizlar, xush qoling endi,
Afsus bilursizlar, xush qoling endi,
Yolg'iz yongan chiroq «O'tkan kunlar»im,
O'chmagay u porloq «O'tkan kunlar»im.*

Uyga vazifa: 1. Quyidagi savollarga javob topishga harakat qiling:

«O'tkan kunlar»da qalamga olingan voqealar haqiqatda bo'lganmi?

Qahramonlarning prototipi bormi?

«O'tkan kunlar»dagi tarixiy joylar haqiqiyymi?

Hozir ularning o'rni bormi?

2. «O'tkan kunlar» romanini to'liq o'qish.

YOZUV ASHYOLARI TARIXI

Birinchi qog'ozni konfutsiychi-olim Say Lun eramizning 2-asrida 105-yilda ixtiro qilgan. U o'simlik tolalarining suvli bo'tqasini to'rdan o'tkazib, qog'oz olishga muvassar bo'lgan. Xitoy tilida qog'ozni «chji» deb atashgan. Ular qog'ozni dastlab ipak chiqindisidan, losdan, bambuk va tut po'stlog'idan tayyorlashgan. Chji papirusdan yengil va pishiq bo'lganligi uchun uni daf-tardek buklash mumkin bo'lgan.⁶

Paxtadan qog'oz yasash usuli keng avj olib, hatto kanop, zig'ir, keyinchalik turli xil polotnolardan ish-lana boshlagan. Eramizning II asridan qog'oz dunyodagi hamma mamlakatlarga tarqala boshlagan va XIV asrda pergament butunlay iste'moldan chiqib ketgan. Uning o'rnini XII asrdan boshlab keng ko'lamda paper qog'oziga egal-lagan. Ipakdan qog'oz yasash usulini xitoyliklar o'zlashtirgan bo'lsalar, turklar bu jarayonni takomillashtirib, paxtadan ishlashni kashf etganlar, bu usul keyinchalik arab va ispanlarga, undan keyin butun Yevropaga keng tarqalgan.

Hozirda Qrim, Kavkaz va O'rta Osiyoda tutdoshlar oilasiga mansub **qog'ozdaraxt**, **qog'oztut** ham o's-tiriladi. Qog'oztut asosan qog'oz tayyor-

lashda ishlatiladi. Uning po'stlog'idan a'lo sifatli qog'oz (qog'oz pullar va qim-matbaho qog'ozlar) ishlab chiqariladi.⁷

Qog'oz kashf etilgandan so'ng yozuv qurollari shakli ham qanday materialdan tayyorlanganligi takomillashib bordi. Qattiq, cho'ziluvchan material-larga po'lat igna, toshga esa temirdan yasalgan asbob, taxtaga temirdan yoki suyukdan ishlangan bir uchi o'tkir, qir-rali, ikkinchi tomoni yassilangan yozuv quroli ishlatilgan. Papirus bilan per-gamentga esa qamish yoki qo'g'ani tarashlab yozishgan.

Rimda kundalik yozuvlar uchun yuziga mum surtilgan taxtachalar ishla-tilgan. Mum qatlamiga o'tkir uchli cho'p – stil bilan yozilgan. Yozuv o'z vazifasi-ni bajarib bo'lgach, stilning to'mtoq uchi bilan mum qatlamini tekislangan va zarur paytda unga yana yozilgan.

XIV asrga kelib peroda yoza boshlagan. A. Rustamov ta'kidla-ganidek, rus tilida *pero* so'zi uchi o't-kirlashtirilgan qush patlariga nisbatan ham qo'llangan. Aniqrog'i, Yevropada *pero* yasalgunga qadar oqqush yoki g'oz patidan foydalanganlar. O'zbek tilida *pero* so'zi faqat temirdan tayyorlan-gan yozuv quroliga nisbatan qo'llanadi.⁸

Peroni **po'lat qalam** deb ham atay-dilar. Po'lat *pero* birinchi marta 1780-yili Angliyada paydo bo'ldi, ammo u qir-q yillardan keyin ommalashdi.⁹ XV asrga kelib hozirgi yozuv quroli – **qalam** kashf etildi.

Grafitdan, ya'ni to'q kulrang yoki qora tusli mineraldan yasalgan qalam **grafit** yoki **grifel** deb ataladi. Demak, grafit – tosh qalam.

Birinchi avtoruchka esa 1880-yili Amerikada kashf etilgan, sharikli ruchka esa XX asr ixtirosi.¹⁰

Siyoh ham bir necha bor sifati va tarkibiga ko'ra o'zgarib borgan. Rimliklar qurum, yelim va suv aralashmasidan ishlangan to'q jigarrang bo'yoqdan foydalanganlar. Xitoyliklar mo'yqalam bilan suyultirilgan tushda yozishgan.

Ko'rinadiki, buyumli, belgili, rasmlil yozuv turlari hayotiy ehtiyoj-lar asosida mukammallashib, hozirda faol iste'molda bo'lgan harf-tovush (fonografik) yozuvi yaratilgunga qadar bo'lgan davr oralig'ida yozuv ashyolari ham takomillashib borgan. Yozuv ash-yolari takomili va taraqqiyoti yozuv tas-viriy san'at bilan bog'liq holda, uning bag'rida paydo bo'lganligini yana bir bora tasdiqlaydi.

Nosirjon ULUQOV,
filologiya fanlari doktori

⁶Qarang. Drachuk Viktor. O'sha asar, 93-bet.

⁷O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T., 2005. 120-bet.

⁸Qarang. A. Rustamov. So'z xususida so'z. T.: EXTREMUM PRESS, 2010, 55-bet.

⁹Ahmad Muhammad Tursun. Zukkolar kitobi. T.: Muharrir, 2010. 28-bet.

¹⁰O'sha asar, 29-bet.

Sanobar RAJABOVA,
Xorazm viloyati Bog'ot tumanidagi 3-son ayrim
fanlar chuqur o'rganiladigan ixtisoslashtirilgan
maktab-internati ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

OGAHIYNING «USTINA» RADIFLI G'AZALI TAHLILI

(9-sinf, II chorak)

Darsning maqsadi:

ta'limiy maqsad: «Ustina» radifli g'azalini o'qish va g'azal matni ustida ishlash (qofiya, radif, she'riy san'atlari, vaznini aniqlash);

tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni buyuk ajdodlarga hurmat va adabiyotimizga muhabbat ruhida tarbiyalash;

rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tadqiqotchilik, ijodiy raqobat ko'nikmalarini shakllantirish.

Darsning usuli: juftlikda ishlash, «O'rgan-o'rgat».

Darsning jihozi: «Ogahiy hayoti solnomasi» kitobi, Ogahiy hayoti va ijodi haqida tayyorlangan slayd, albom, plakat, 2 xil rangdagi 2 ta marker, 32 ta baholash kartochkalari, proyektor, netbuk.

Darsning borishi:

Dars o'quvchilar foydalanishi mumkin bo'lgan imkoniyatlar haqida tushuntirish bilan boshlanadi (har imkoniyat orqali bir ball olish mumkin):

1-imkoniyat	Testlarga javob berish
2-imkoniyat	Qo'shimcha ma'lumotlar
3-imkoniyat	G'azal vaznini aniqlash
4-imkoniyat	Qofiya, radifni aniqlash
5-imkoniyat	G'azaldan kamida uchta she'riy san'atni aniqlash
O'quvchi to'plagan ball	

Ogahiy hayoti va ijodi yuzasidan tuzilgan testlar asosida uyga vazifa tekshiriladi.

1. Ogahiyning ustoz nomi to'g'ri berilgan javob?

A) Feruz

B) Munis

S) Bayoniy

D) K.Xorazmiy

2. Ogahiy devoni nomini toping?

A) «Munis ul-ushshoq»

B) «Ta'viz ul-oshiqin»

S) «Badoe ul-bidoya»

D) «Firdavs ul-iqbol»

3. «Ikki tomonlama teng» ma'nosini anglatuvchi janr?

A) muashshar

B) mustazod

S) musamman

D) musoviyattarafayn

4. Ogahiyning qaysi asarida dunyo omonat binoga, bo'yi, vafosi yo'q gulshanga, jafokor tuban ayyoraga o'xshatiladi va insonni unga ko'ngil berib, aldanib qolmaslikka chaqiradi?

A) «Dahr uyi bunyodkim...» tarji'bandi

B) «Qasidai nasihat»

S) «Ta'viz ul-oshiqin»

D) «Firdavs ul-iqbol»

5. Ogahiy quyidagi qaysi kichik she'riy janrlarda ham benazir bo'lgan?

1) ruboiy 2) tuyuq 3) ta'rix 4) fard 5) qit'a 6) muammo

A) 1,2,3,4,5

B) 1,2,3,4

S) 2,4,6

D) 1,2,3,4,5,6

Testlar tarqatilib, uni yechishga 2,5 daqiqa vaqt beriladi. Vaqt tugagach, daftarlar partadoshlar orasida almashtiriladi va javoblar tekshirilib, maksimal 5 ball olgan o'quvchilarning baholash kartochkasiga 1-imkoniyatdan olingan 1 ball yozib qo'yiladi. «O'rgan-o'rgat» tadbirida ishtirok etayotgan o'quvchilar faoliyati va mavzuga oid uyga vazifa qilib topshirilgan qo'shimcha ma'lumotlar tekshiriladi. Saralanib, eng yaxshi deb topilgan

ma'lumot egalarining baholash kartochkasiga 2-imkoniyatni olganliklari qayd etiladi.

Yangi mavzu bayoni: «Ustina» g'azali asosida mashhur hofizlardan biri kuylagan qo'shiq eshittiriladi.

G'azal matni o'qituvchi tomonidan o'quvchilar ishtirokida baytma-bayt izohlanadi.

O'qituvchi: G'azalning mashhurligi, muxlislarning qiziqishi va hayratiga sabab, uning yuksak badiiy mahorat bilan yozilganidir. 1-baytda ma'shuqaning qoshi va ko'zi vasf etilgan. «Mushkin qosh», «jallod ko'z» atrofida hay'at a'zolaridek saf tortgan. Bu an'anaviy tasvir, biroq Ogahiyning ijodiy kashfiyoti shundaki, qosh va ko'z oshiq qatli uchun hukm chiqaradi. Qosh «nun», ko'z esa «sod» harfiga taqqoslanishi ham an'anaviy, ular ittifoqini ifodalash uchun («nun» eltibon «sod» ustina) ostin-ustin joylashtiriladi va bu hamjihatlikdan «nas» so'zi vujudga keladi. Arab tilidagi «nas» qatl uchun chiqarilgan hukm bayon etilgan xatni bildiradi. Demak, qoshlar hay'ati jallod ko'zga oshiqni qatl etish to'g'risida shafqatsiz farmon – fatvo beradi. Baytdagi ushbu badiiy manzara hayotiyli, tabiiy, ishonarliligi bilan ta'sirchan va go'zaldir.

2-baytdan: «Agar shamshodning ustiga gul payvand bo'lganini ko'rmagan bo'lsang, bu mo'jizani tabiatdan izlab o'tirmay yorning zebo qomatiga yarashiq gulgun yuzini tomosha qil», – degan xulosa chiqadi.

Keyingi 4 bayt to'liq mubolag'a san'ati bilan sug'orilgan bo'lib, misrama-misra oliy darajaga ko'tariladi. Lirik qahramon chekkan g'am yuklari shu qadar og'irki, agar falak Farhodning ustiga yana ming Besutun (Farhod qazigan afsonaviy tog') yog'dirsa ham, oshiq chekayotgan g'am yu-kining mingdan biricha bo'lmaydi.

7–8-baytlarda shoir lirik chekinish qiladi. Ogahiy davr hukmdoriga murojaat qiladi. Oftob o'z nurini vayrona va obod yerlarga teng sochishini misol qilib, shohni adolatga chorlaydi va mehr-muruvvat ko'rsatganda yomon-u yaxshiga teng munosabatda bo'lishga chorlaydi. Sulaymonshohdek taxtini shamol ustiga qo'ndirib, bu olamdan yeldek sayr etib o'tsa ham oxir-oqibatda tanasi tuproqqa aylanishi va yelga sovurilishidan ogohlantiriladi.

G'azal shoir ahvoli, ruhiyati izhori bilan tugaydi. G'amning yuz lashkari hujum qilib turganida, «zor-u noshod» shoir g'azalxonlikni davom etti-

rishga jur'at topolmay, so'zni muxtasar qilib qo'ya qolganligini bayon qiladi.

G'azal matni ustida ishlash uchun jadvaldan foydalaniladi.

1.	Asar janri	«Ustina» g'azali
2.	Qofiyadosh so'zlar	jallod, «sod», shamshod, odamizod, bedod, faryod, Farhod, obod, bod, noshod.
3.	Qofiyalanish tartibi	a-a, b-a, v-a va. h.
4.	Radifi (agar bo'lsa)	«ustina» so'zi
5.	Vazni	rajazi musammani solim
6.	Qo'llangan she'riy san'atlar	Kitobat (harf san'ati), tashxis, mubolag'a, talmeh, tamsil, tashbeh kabi.

G'azal vaznini aniqlashda o'qituvchi o'quvchilarga yordam beradi.

Mush-kin qo-shi- / ning hay'-a-ti /

- - v - - - v -

ul chash-mi jal-/ lo-d us ti-na

- - v - - - v -

Qat-lim u-chun/ «nas» kel-ti-rur/

- - v - - - v -

«nu-n»el-ti-bon /«so-d»us-ti-na

- - v - - - v -

G'azal afoylini chizganimizda --v- mustaf'ilun ruknida ekanligi aniqlanadi. Ma'lumki, bu rukn takroridan **rajaz** bahri yasaladi. Rukn misrada to'rt, baytda sakkiz marta takrorlanganligi uchun **musamman (sakkizlik)** va to'liq, ya'ni zihofga uchramaganligi uchun **solim** ekanligi tushuntiriladi. She'riy san'atlar izohlanadi. O'quvchilar ishtirokiga qarab, baholash jadvaliga imkoniyatlar belgilab boriladi.

So'ng shoir hayoti va ijodi keng yoritilgan slayd namoyish etiladi. O'quvchilar fikri so'raladi.

O'qituvchi o'quvchini baholash kartochkasi asosida berilgan imkoniyatlardan to'plagan ballariga qarab baholaydi.

Uyga vazifa: «Ustina» g'azalini yodlash, «Ogahiy – shoir, tarixchi, tarjimon» mavzusidagi kecha tashkil qilish uchun tayyorgarlik ko'rish.

Gulnora MADYAROVA,
Chirchiq olimpiya zahiralari kollejining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

«O'RXUN-ENASOY YODGORLIKLARI» MAVZUSINI O'RGANISHNING NOAN'ANAVIY USULLARI

«O'rxun-Enasoy yodgorliklari» mavzusini o'rganish, matn ustida ishlash hamda To'nyuquq timsoliga tavsif berishga o'rta mahsus, kasb-hunar ta'limi adabiyot fani dasturida 4 soat ajratilgan. 1-mashg'ulotda O'rxun-Enasoy yodgorliklari, uning adabiy-badiiy qimmatini haqida ma'lumot berilgach, asosiy e'tibor matn ustida ishlashga qaratilsa, dars ta'limiy va tarbiyaviy maqsadiga ko'proq erishadi. Chunki har bir o'qituvchi biladiki, «O'rxun-Enasoy yodgorliklari» boshidan oxirigacha vatanparvarlik tuyg'ulari bilan yo'g'rilgan. O'qituvchi matn mazmuniga, uning har bir misrasiga singdirilgan Vatan haqida qayg'urish, faxrlanish kabi his-tuyg'ularning o'quvchi qalbida aks-sado topishiga erishishi lozim. Bu vazifani bajarishda «KEYS-STUDY» texnologiyasi juda qo'l keladi.

1-vaziyat

Dono To'nyuquq – men o'zim. Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi.

Turk xalqi o'zining xoni bilan bo'lmay, Tabg'ach hoqonligiga qo'shildi, xonlik bo'ldi. O'z xonini qo'yib, yana Tabg'ach xoqonligiga qo'shildi. Tangri shunday degan ekan: Xon berdim. Xoningni qo'yib taslim bo'lding. Tabg'achga taslim bo'lgani uchun tangri o'l, degan shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi.

1-guruhga topshiriq: «Muammoli vaziyat» jadvalini to'ldiring hamda quyidagi savollarga javob bering:

1. To'nyuquq kim? Nima uchun u Tabg'ach davlatida tarbiyalandi?
2. «Xon berdim» deganida u qaysi xonni nazarda tutdi?
3. Ikkinchi hoqonlikning paydo bo'lishi haqida gapirib bering.

Muammo	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish yo'llari
-Tabg'ach davlatiga taslim bo'lish.	-beparvolik; -loqaydlik; -boshboshdoqlik; -o'zibo'larchilik; -vatanparvarlik tuyg'usining yo'qligi.	- xalqning hoqon bilan birga bo'lishi, uni qo'llab-quvvatlashi; -qabilalarning birlashishi; -yakdillik bilan harakat qilish; -dono va bahodir yo'l boshchining bo'lishi.

Bu vaziyat o'quvchida loqaydlik, boshboshdoqlik, vatanparvarlik tuyg'usining yo'qligi kabi illatlarga nafrat bilan qarash ko'nikmalarini shakllantiradi.

2-vaziyat

Tabg'ach, sen o'ngdan hujum qil! Xitoy, ol didan hujum qil! Men chapdan hujum qilay. Turk sir xalqi yerida boshqa ega yurmasin. Eplasak, o'sha egani yo'q qilaylik, deyman. O'sha gapni eshitib, tun uxlagim kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi. Undan so'ng hoqonimga iltimos qildim. Shunday iltimos qildim: Tabg'ach, O'g'uz, Xitoy – bu uchchovi qamal qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudining ichi-tashini, mol-u jonini topshirgan kishiday bo'lamiz. Yupqa yig'in tor-mor qilishga oson emish. Yupqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish.

2-guruhga topshiriq: «Muammoli vaziyat» jadvalini to'ldiring hamda quyidagi savollarga javob bering:

1. Tabg'ach, O'g'uz, Xitoy qanday atamalar?
2. Matnda qanday maqollar ishlatilgan va ularning ma'nosini tushuntiring.
3. «Tunlar uyqum kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi» gapi kimga tegishli va uning ma'nosini tushuntiring.

Muammolar	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish yo'llari
-xavotirlanish: tunlar uxlab bilmadim, kunduz o'tirib bilmadim; - «yupqa yig'in»ning tezda uzilishi; - birlashmagan xalqni tezda tor-mor qilish xavfi; - dushmanning hujumga o'tish xavfi.	-xavotirlanish; -dushmanning hujumga o'tish xavfi; -qabilalarning birlashmaganligi.	-hoqonini qo'llab-quvvatlash; -qabilalarning birlashishi; -yakdillik bilan harakat qilish.

Bu vaziyat o'quvchida Vatan manfaati uchun birlashish kabi fazilatlarni shakllantiradi.

3-vaziyat

Bizning kuzatuvchilarimiz til tutib keltirdi. Gapi shunday: Yaris dashtida o'n tuman (yuz ming) lashkar yig'ildi. Bu gapni eshitib, beklar hammasi qaytaylik, pokiza uyat yaxshidir, dedilar. Men esa shunday deganman, men dono To'nyuquq: Oltin yishni oshib keldik, Irtish daryosini kechib keldik. Jangchilarning kelgani qahramon, deganlar. ... Nega chekinamiz, dushmanni ko'p deb, nega qo'rqamiz o'zimizni oz deb. Qani bosaylik, hujum qilaylik, dedim. Hujum qildik, dushmanni tor-mor qildik. ...Ularning qo'shini biznikidan ikki qanoti yarmicha ortiq edi. Tardush shadi ham o'n o'q xoqoni tomonida ishtirok qildi.

3-guruhga topshiriq: «Muammoli vaziyat» jadvalini to'ldiring hamda quyidagi savollarga javob bering:

1. Matnda qanday maqol keltirilgan? Uning ma'nosini va qanday munosabat bilan aytilganini izohlang.

2. Matndagi atamalarni toping, ularni mavzu bo'yicha guruhlang.

3. Nima deb o'ylaysiz: turk qabilasi oz sonli bo'lishiga qaramay qanday qilib g'alabaga erishdi?

Muammolar	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish yo'llari
-dushman lashkarining ko'pligi; -beklarning jangga kirishni istashmagani; -qo'rqish; -mag'lub bo'lish xavfi; - Tardish qabilasining o'n o'q hoqoni tomonida ishtirok etishi.	-tabg'ach, o'g'uz, qirg'iz qabilalarining birlashishi; -mag'lub bo'lishdan nomus qilish; -dushmanning ko'p, turklarning kamligi.	-dono sarkardasi bilan dushman ustiga bostirib borish; -hoqonini qo'llab-quvvatlash; -qabilalarning birlashishi; -yakdillik bilan harakat qilish.

Bu vaziyatda o'quvchi o'zida dovyuraklik fazilatini mustahkamlaydi. Haqiqat, adolat uchun kurashishda matonatli bo'lishga odatlanadi.

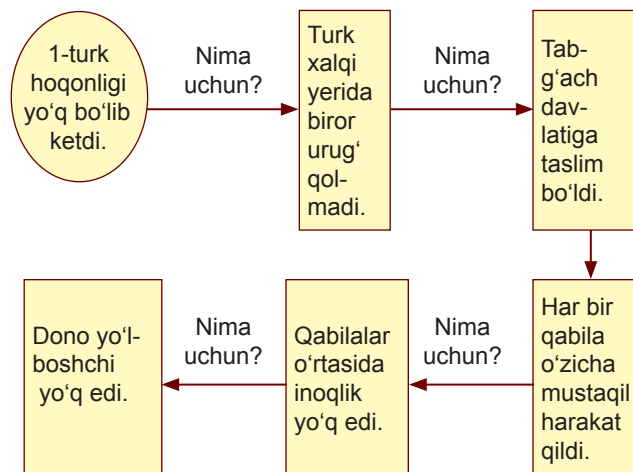
Ko'rinib turibdiki, berilgan vaziyatlarda To'nyuquqning turli xil sifatleri ochib berilgan. Yuqoridagi vaziyatlar orqali o'quvchilar To'nyuquqning shaxsi, uning davlat mustaqilligi, el-yurt farovonligi, chegaralar daxlsizligi uchun olib borgan tinimsiz kurashi haqida ma'lumotga ega bo'lishadi. Bunday vaziyatlar esa «To'nyuquq» yodgorliklarida juda ko'p. Uning «Bu turk xalqiga qurolli dushmanni keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim» kabi iftixor tuyg'ularini bir eslang.

Shuningdek, bu mashg'ulotga tarix fani o'qituvchisi taklif etilib, 1-turk hoqonligining tor-mor etilishi, 2-turk hoqonligining paydo bo'lishi, turk xalqining O'rta Osiyodan Dunaygacha bo'lgan katta hududda o'z davlatlarini barpo etganliklari xarita yordamida tahlil qilinsa, bu adabiyot darsi uchun ham, tarix darsi uchun ham samarali mashg'ulot bo'ladi.

2-topshiriq

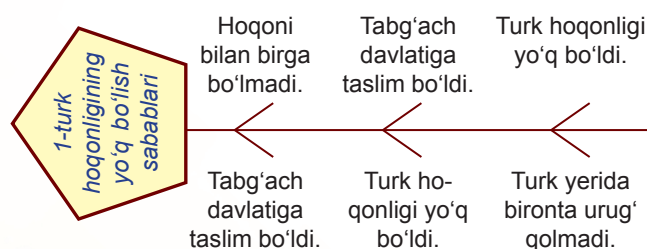
«Nima uchun» chizmasi asosida birinchi turk hoqonligining yo'q bo'lib ketish sabablarini aniqlang.

Namuna:

«Baliq skeleti» chizmasi asosida muammolarni va ularni tasdiqlovchi kichik muammolarni aniqlang.

Namuna:

Yuqorida keltirilgan grafik vositalar o'quvchilarga muammolar yuzasidan o'z fikrlarini aniq, qisqa va izchil ifodalshga yordam beradi.

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. O'rxun-Enasoy yodgorliklari qaysi xalq va davr tarixini aks ettiradi?

- A. Xitoy, V–VII asr. B. Tabg'ach, V–VI asr.
C. Turk, V–VIII asr. D. Rus, IV–V asr.

2. O'rxun-Enasoy yodgorliklarini dastlab kim o'qishga muvaffaq bo'ldi?

- A. Rus olimi Radlov.
B. Daniyalik olim V. Tomson.
C. Rus xizmatchisi Remezov.
D. A va B javob to'g'ri.

3. O'rxun-Enasoy yodgorliklari kim tomonidan va qayerdan topilgan?

- A. Sayohatchilar tomonidan, O'rta Osiyodan.
B. Rus olimi Radlov tomonidan, Rossiyadan.
C. Rus xizmatchisi Remezov tomonidan, O'rxun-Enasoy daryosi bo'ylaridan.
D. Daniyalik olim V. Tomson tomonidan, O'rxun-Enasoy daryosi bo'ylaridan.

4. O'rxun-Enasoy yodgorliklari asosiy mavzusini aniqlang.

- A. Davlat mustaqilligi.
B. El-yurt osoyishtaligi.
C. Xalq farovonligi.
D. Barcha javob to'g'ri.

5. O'rxun-Enasoy yodgorliklarida qaysi hoqon davri aks ettirilgan?

- A. Eltarish.
B. Bumin.
C. To'nyuquq.
D. Istamin.

6. O'rxun-Enasoy yodgorliklari «shad» so'zining ma'nosini toping?

- A. Shodlanmoq.
B. 700 kishiga boshliq.
C. Lavozim.
D. B va C javob to'g'ri.

7. «To'nyuquq» so'zining ma'nosi nima?

- A. Qaroqchi.
B. Burgut.
C. To'ng'ich javhar.
D. To'ng'ich o'g'il.

8. To'nyuquqning xitoycha ismi to'g'ri berilgan javobni toping.

- A. Qaroqchi.
B. Yuanchjen.
C. To'ng'ich javhar.
D. Yo'llug' tigin.

9. «Kul Tigin» bitigining muallifi kim?

- A. Istamin.
B. Yo'llug' Tigin.
C. To'nyuquq.
D. Eltarish.

10. O'rxun-Enasoy yodgorliklariga tegishli bo'lmagan xususiyat qaysi javobda berilgan?

1. Turkiy xalqlarga tegishli. 2. V–VIII asrlarga tegishli. 3. Toshlariga yozilgan. 4. Birinchi turk hoqonligi davriga tegishli. 5. Vatan ozodligi uchun kurash aks etgan. 6. To'nyuquq – mard sarkarda.

- A. 1, 2, 4, 5, 6.
B. 2, 3, 5, 6.
C. 1, 2, 3, 5, 6.
D. 3, 4, 5, 6.

11. Yupqa yig'in ..., ingichka yig'in ... . Nuqtalar o'rniga mos javobni topib qo'ying.

- A. ingichka bo'lishi oson, uzishga oson.
B. ...ni uzgan bahodir ekan, ...ni uzgan qo'r-qoq ekan.
C. tor-mor qilishga oson, uzishga oson.
D. To'g'ri javob yo'q.

12. «... qabilasini uyquda bosdik, bizning xoqonga ... xalqi taslim bo'ldi». Nuqtalar o'rniga tushib qolgan so'zni qo'ying va gap muallifini toping.

- A. Tabg'ach, tabg'ach, Eltarish.
B. Qirg'iz, qirg'iz, To'nyuquq.
C. O'g'iz, o'g'iz, kuzatuvchi.
D. To'g'ri javob yo'q.

13. «To'nyuquq» bitigining muallifi kim?

- A. Istamin.
B. Yo'llug' tigin.
C. To'nyuquq.
D. Eltarish.

14. «Vatan haqida madhiya» deb qaysi bitikni atash mumkin?

- A. «To'nyuquq».
B. «Kul Tigin».
C. «Bilga hoqon».
D. Barchasini.

15. «Pokiza uyat yaxshidir», deb qaysi bitikda, kim qanday munosabat bilan aytgan?

A. «To'nyuquq» bitigida beklar, hoqonning jang oldida uyiga ketishi (xotinining o'limi) tufayli.
B. «Kul Tigin» bitigida qabila boshlig'i, tog'dan o'tish qiyinligi bois.

C. «Bilga hoqon» bitigida Eltarish, daryodan kechib o'tish qiyinligi bois.

D. «To'nyuquq» bitigida beklar, dushman lashkarining ko'pligi tufayli.

16. To'nyuquqning faxr tuyg'ulari qaysi jumalarda aks ettirilgan?

A. «Tunlar uyqum kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi».

B. «Bu turk xalqiga qurolli dushmanni keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim».

C. «Xoqonim muvaffaqiyat qozongani uchun... davlat ham davlat bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi».

D. B va C javob to'g'ri.

17. «To'nyuquq» bitigida «Inju o'g'iz» so'zi qanday ma'noni anglatadi?

A. Daryo nomi.

B. Sirdaryoning qadimiy nomi.

C. Qabila nomi.

D. O'g'iz qabilasi javohiri.

18. «To'nyuquq» bitigida «Tinsi o'g'li» so'zi qanday ma'noni anglatadi?

A. Tog' farzandi.

B. Qabila farzandi.

C. Turklarning haqiqiy farzandi.

D. So'g'd podshosining laqabi.

19. «To'nyuquq» bitigida qanday joy nomlari keltirilgan?

1. O'tikan. 2. Shantung. 3. Ko'gman. 4. Yaris. 5. Xitoy.

A. 1, 2, 3, 4, 5.

B. 1, 2, 3, 4.

C. 2, 3, 4, 5.

D. 1, 2, 3, 5

20. «To'nyuquq» bitigida qanday qabila nomlari keltirilgan?

1. Qirg'iz. 2. Xitoy. 3. O'g'iz. 4. O'n o'q. 5. Tardush. 6. Qo'ng'ir qo'y.

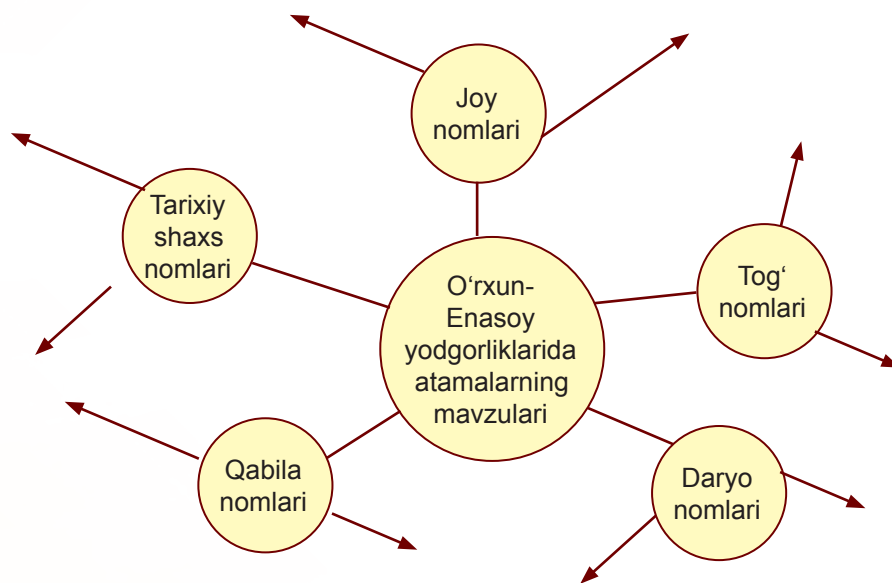
A. 1, 2, 3, 4, 5.

B. 1, 2, 3, 4.

C. 2, 3, 4, 5.

D. 1, 2, 3, 5.

Uyga vazifa: Matnda ishlatilgan atamalarni mavzular bo'yicha tahlil qilib, klasterni to'ldiring.

Dars jarayonida «keys-stady» texnologiyasidan, turli xil grafik vositalardan foydalanish o'quvchilarni faollikka, ijodkorlikka undaydi, ularning darsga qiziqishini orttiradi, natijada, dars samaradorligi ham ortib boradi.

Test javoblari										
Savol	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Javob	C	D	C	D	A	D	C	D	D	C
Savol	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Javob	C	B	C	A	D	B	B	D	B	A

Saodat QAMBAROVA,

Toshkent viloyati Yangiyo'l tumanidagi

44-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR: integratsiyalashgan sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari

Badiiy asarlar tahlilida turli metodlardan, jumladan, maktub yozish usulidan foydalanish ijobiy samara berishi tajribalardan yaxshi ma'lum. Zero, o'rganilgan asarlar yuzasidan maktub orqali fikr almashish o'quvchilarni biror yozuvchining ijodi bilan yaqindan tanishishga, asarlarda aks etgan voqelikni mustaqil tahlil qilib, ularga munosabat bildirishga yo'naltiradi.

Mazkur usul yangilik bo'lmasa-da, 7-sinfda ingliz adibi Ernest Seton-Tompsonning «Yovvoyi yo'rg'a» asarini o'rganish chog'ida o'quvchilarga o'zbek adabiyotida Normurod Norqobilov ijodida ham hayvonot olami ishonarli va samimiy tarzda aks ettirilgani bilan ajralib turishini alohida e'tirof etib, adib asarlarini sinfdan tashqari o'qishga tavsiya qilish maqsadga muvofiq. Mutolaa yakunida esa o'quvchilarga o'z taassurotlarini maktub orqali bir-birlari bilan o'rtoqlashish vazifasi topshiriladi.

Tengdoshidan maktub olgan o'quvchi, albatta, javoban o'zini hayajonga solgan, o'yga toldirgan lavhalar xususida mulohaza yuritishi zarurligi sharti belgilanadi. Shu usul bilan o'qituvchida butun sinfning kitobxonlik faoliyatini o'rganish va nazorat qilish imkoni paydo bo'ladi.

Maktub quyidagi mazmunda bitilishi mumkin:

«Salom... Kuni kecha men yozuvchi Normurod Norqobilovning «Ovul oralagan bo'ri» qissasini o'qib tugatdim. Asar haqidagi fikrlarim seni befarq qoldirmasligiga ishonaman.

Voqealar rivoji Oqyol laqabli bo'ringning jufti Cho'ngkalladan arazlab, bemaqsad tentirashi oqibatida behosdan Salom merganning tulki va quyonlarga qo'ygan qopqoniga tushib qolishidan boshlanadi.

Dala-dashtni axtarib Oqyolni topolmagan arloni bo'ri tunda yog'ib o'tgan qor yuzidagi qonli halqobda uning isi borligini sezadi. Dumining qorda sudralgan izlari va qon hididan Oqyolni odamlar olib ketishganini fahmlab, qishloq tomon yo'l oladi.

Cho'ngkallaning juftini qutqarish uchun qayta-qayta ovul oralashi foyda bermaydi, chunki odamlar jondorning tungi tashriflarini payqab qolib, bunga qarshi chora o'ylab qo'yishgan edi.

Arloni bo'ri mergannikiga so'nggi bor kelganida ombortom o'rtasida osig'liq turgan Oqyolga ko'zi tushadi. Erkalani jufti istiqboliga oshiqar ekan, Oqyolning tanasida tiriklik alomatlarini sezmaydi. Yurak-bag'ri o'rtanib uvlab yuboray deganida, uning kelishini poylay-poylay uxlab qolgan uy sohibi kutilmaganda uyg'onib ketgach, ilojsizlikdan omborni tark etadi.

Ertasiga qirda o'ziga hamla qilgan bo'ri yotganligini Norqul polvondan eshitgan mergan o'sha tomonga oshiqadi. Uzoqdan mahobatli jondor tanasini ko'rib, unga yaqinlashadi. «Salom mer-

gan va, nihoyat, uning tepasiga bordi. Tanida o'q izini ilg'amagach, bosh tomoniga o'tdi. Jonivorning qishloqqa tikilgan ko'zlarida yosh qotib qolgandi. Bechoraning yuragi judolikka bardosh berolmagandi».¹

Asarda hayvonlar ham yolg'izlik va ayriliqdan xuddi insonlar kabi iltirob chekishi, ado bo'lishi Cho'ngkalla timsolida mahorat bilan gavdalantirilgani menga qattiq ta'sir qildi. Uning xavf-xatarlardan cho'chimay, o'limga tik boqib, juftini qutqarish yo'lidagi fidoyiligi qoyil qoldirdi.

Arloni bo'ri matonati menga erk uchun qiyinchiliklarni mardonavor yengib, abadiy ozodlikka erishgan yovvoyi yo'rg'ani eslatdi.

Cho'ngkalla timsoli meni hayotda qat'iyatli bo'lishga, murakkab vaziyatlarda esankirab qolmaslikka, boshiga kulfat tushgan insonlarga

madadkor bo'lishga undadi. Senga ham bu qissani o'qib chiqishni tavsiya qilgan bo'lardim.

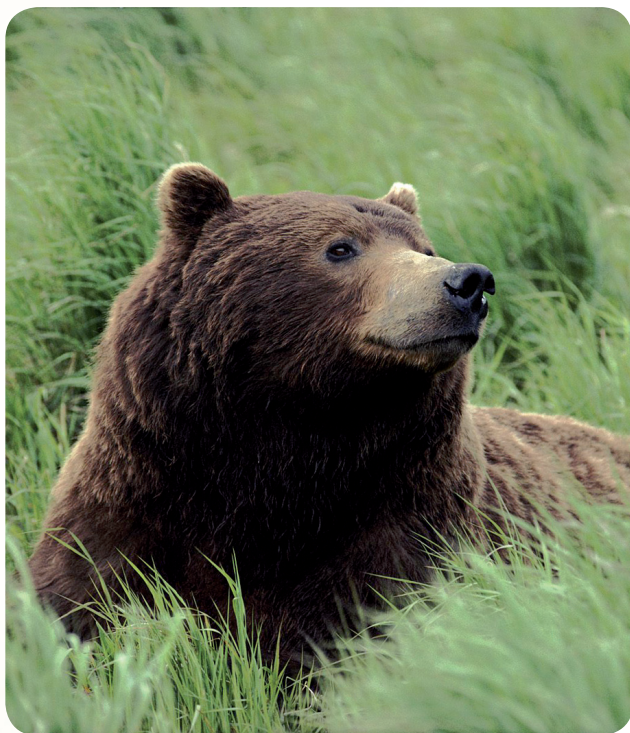
Ehtirom bilan ...»

Javob maktubiga namuna:

«Qadrli ... Sening sadoqatli bo'ri haqidagi fikrlaring menda asar bilan tanishish istagini uyg'otdi.

Men ham adibning «Paxmoq» qissasini hayajon bilan o'qib chiqdim. Asar qahramoni Paxmoq laqabli ayiqchanning boshidan kechirganlari har qanday odamni hayron qoldiradi.

Voqea bunday bo'ladi. Yoz faslida bir guruh shaharlik mehmonlar Toshloqsoy qishlog'i etagidagi so'lim maskanga dam olish uchun kelishadi. Panji sayoq ismli kimsa o'ylamasdan davraboshiga ayiq ovlab berishga va'da berib qo'yadi. Belgilangan muddat yetgach, va'da eslatiladi va Panji Paxmoqning izidan tushib, uni yarador qiladi. Shundan so'ng ayiqcha hayotidagi halovatsiz kunlar boshlanadi.

G'animining tinimsiz ta'qiblaridan qutulolmay, yurgan kunlarining birida Paxmoq tasodifan o'ziga yaqinlashayotgan xavfni sezib qoladi. Qo'rquvdan dag'-dag' titrab, xarsangtosh ortiga bekinar ekan, agar quroli bo'lmasa, odamzod ham ojiz bir mahluqdan farqi yo'qligiga hayratlanadi. O'sha lahzalarda barcha ko'rgiliklarining sababchisiga nafrati ortib, yuragida qasos tuyg'usi bosh ko'taradi. O'ljasi ilinjida yurgan dushmani qarshisidan shiddat bilan chiqib, undan o'ch olishga o'zida kuch topa biladi.

Nimalarnidir xayol qilib xotirjam kelayotgan Panji sayoq ro'parasida dabdurustdan paydo bo'lib qolgan Paxmoqni ko'rib, dahshatdan qotib qoladi. Do'stim, men qissani o'qish paytida go'yo voqealar

tasvirlangan sehrli olamga tushib qolgandek bo'ldim. Xayolan o'zimni ayiqcha bilan Mudroqqoya tomonlarga yastangan Yalang'och tizmalar bag'rida yonma-yon yugurib o'ynagandek, Chuqurkamar to'ridagi shifobaxsh ko'l suvlarida rohatlanib suzgandek his qildim.

Uning Bujurqoya etagidagi yovvoyi olma daraxtlarini silkitib, duv-duv to'kilgan mevalardan to'yib-to'yib yeyishlaridan; qiyozzorlarni loyqalatib baliq tutishlari-yu, qorni to'ygach, oftobga toblanib yotishlaridan zavqlandim.

Ba'zan Panji sayoqdan qochib borayotgan ayiqchaga hamrohlik qilib, yo'lda uchragan xarsanglar, butalar, archalar ortidan atrofni olazarak bo'lib kuzatdim.

Paxmoqning yovvoyi to'ng'izlar va bo'rilar galasi hujum qilgandagi chorasizliklariga achindim. Unga qilingan tahdidlardan, qo'lga tushib qolishlaridan xavotirga tushdim.

Qadrdonim, norasta ayiqchanning onasidan ayrilgan ilk kunlardagi ayanchli ahvolini bir tasavvur qilgin-a. Onasini izlab topolmay, qayg'uiga botgan Paxmoqni yozuvchi shunday tasvirlaydi: «Zorlanib g'ingshidi. Qorni ochganini his etib, onasini emmoq istadi. Tamshanib-tamshanib ona sutini qo'msadi. Munkib ketib, tumshug'i bilan o'ngir devoriga turtildi. Og'izchasi sut o'rniga qumga to'ldi.

U yig'ladi, rostmana g'ingshib, zorlanib, ho'ngrab yig'ladi...».²

Ona tabiat uni sinovlarida toblab ulg'aytirdi.

Vaqt kelib g'o'r va jur'atsiz Paxmoq o'zidan zo'rlar hamlasiga javob qaytara oladigan, Egridara hududida kuchli ayiqqa aylanadi.

Men Paxmoq obrazida yashash uchun kurashib, kelajakka umid bilan intilgan insonlar qiyofasini ko'rganday bo'ldim. Shuningdek, tabiatga yovuzlar-cha munosabatda bo'lishning oqibati yaxshilikka olib kelmasligini Panji sayoq yurish-turishi misolida anglab yetdim.

Ha, aytganday, o'tgan xatingda «Oqbo'yin» nomli asarni o'qiyotganingni yozgan eding. Men ham Yovqur ismli it taqdiri tasvirlangan «Ajal chorlagan kun» qissasi mutolaasini boshladim. Keyingi maktubda mazkur asarlar haqida fikrlashamiz, deb umid qilaman.

Javobingni kutib ...»

Ijodiy ishlar yig'ib olingach, o'quvchilarga Internet tarmog'ida yozuvchi Normurod Norqobilov bilan ijodiy muloqot tashkil qilinishi xabar qilinadi.

Ma'lumki, so'nggi paytlarda ta'lim tizimida interfaol metodlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) integratsiyalashgan darslar keng ommalashmoqda. Misol uchun Toshkent shahri Yunusobod tumanidagi 250-maktabning ona tili va adabiyot o'qituvchisi B. Toshtemirovaning

ijodkorlar T.Adashboyev va U.Abduazimova bilan telemuloqot o'rnatishda «Veb-kamera» metodidan foydalanganligini³ yoki Respublika bolalar kutubxonasida taniqli adib X.To'xtaboyev bilan Forum.kitob.uz saytida yosh kitobxonlar bilan uyushtirilgan On-line muloqotni keltirish mumkin.⁴

«Veb-kamera» – o'quvchilar bilan taniqli ijodkorlar o'rtasida masofadan turib video muloqot o'rnatish metodidir. Mazkur metodning qulayligi va afzalligi shundaki, bunda o'quvchilar o'zlarining sevimli shoir yoki yozuvchilari bilan Internet tarmog'ida jonli muloqot o'rnatishga muvaffaq bo'ladilar. Buning uchun Skype, Mail.ru Agent, Google Talk, ICQ kabi maxsus dasturlar bo'lishi talab etiladi.

Dars va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlariga ushbu metodni tatbiq etish kompyuter, multimedia vositalari bilan bir qatorda Internetga tezkor ulanish qurilmasi – USB modem va veb-kamera kabi qo'shimcha uskunalardan ham foydalanish zaruriyatini taqozo etadi.

Taniqli adiblar bilan noan'anaviy shaklda uchrashuvlar tashkil etish uchun foydalanuvchilar global tarmoqqa ulangan hamda ularning kompyuterida veb-kamera qurilmasi o'rnatilgan bo'lishi shart. Internet orqali muloqot chog'ida foydalanuvchilar kompyuter ekranlarida bir-birlarining harakatli tasvirlarini ko'rib, ovozlarini eshish imkoniga ega bo'ladi. Videoaloqa kompyuter vositasiga ulangan «Veb-kamera» deb ataluvchi maxsus qurilma yordamida amalga oshiriladi.

Video muloqot o'tkazish rejalashtirilgan xonaga ikkita kompyuter o'rnatish zarur bo'lib, ulardan biri USB orqali Internetga ulanish, ikkinchisi esa multimedia vositalaridan foydalanish uchun tayyorlab qo'yiladi. Yuqori qismida veb-kamera uskunasi mavjud bo'lgan monitor o'quvchilar ko'rib turishi uchun qulay joyga o'rnatiladi.

Uchrashuv kuni, vaqti ijodkor bilan o'qituvchining ma'lum shaklda (elektron pochta, uyali telefon aloqasi yoki individual tarzda)gi suhbatidan so'ng aniqlanadi va ma'lum tayyorgarlik ishlari olib boriladi.

Zamonaviy texnik vositalar yordamida uyushtiriladigan video muloqot jarayoni uchun dastlab maqsad va vazifalar belgilanib, so'ngra uni amalga oshirishning texnologik xaritasi, kutiladigan natijalar va istiqboldagi rejalar loyihalashtiriladi. O'quvchilarga sinfdan tashqari o'qish uchun zarur adabiyotlar tavsiya qilinadi.

Albatta, mashg'ulotni qanday shaklda tashkil etish o'qituvchining bilim saviyasi, ijodiy salohiyati, ilg'or pedagogik va AKT vositalarini o'zlashtirganlik darajasiga bog'liq.

Quyida Internet tarmog'ida amalga oshirilishi rejalashtirilgan jonli efining texnologik xaritasi va mazmuni haqida so'z yuritiladi.

Mashg'ulot maqsadi	Yozuvchi ma'naviy olami, ijodining o'zbek adabiyotidagi o'rni bilan tanishtirish orqali o'quvchilar badiiy-estetik tafakkurini shakllantirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va mavzuga doir qo'shimcha adabiyotlardan foydalanish ko'nikma, malakalarini takomillashtirish.
Mashg'ulotning informatsion-uslubiy ta'minoti	«Muzyorar», prezentatsiya, suhbat, savol-javob.
Mashg'ulot jihozlari	Ijodkor suratlari, kitoblari, kompyuter, veb-kamera, proyektor va multimedia (video va audio) vositalari kabi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.
Asosiy darslik va o'quv qo'llanmalar	O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. II jild. Nasr. T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 416–446-betlar. N.Norqobilov. Ovul oralagan bo'ri. T.: Sharq, 2005. 256-bet. N.Norqobilov. Tog'dagi yolg'iz odam. T.: O'zbekiston, 2011. 304-bet.

Mashg'ulot bosqichlari va vaqti	Mashg'ulot mazmuni, kutilayotgan natijalar va kelgusidagi rejalar.
I bosqich. Tashkiliy qism. 5 daqiqa.	Salomlashish. Muloqot maqsad va vazifalarini e'lon qilish. «Muzyorar» texnologiyasi. Tanishtiruv. Tomonlar bir-birlariga moslashadilar. O'rtada iliq kayfiyat va do'stona munosabat yuzaga keltiriladi. Muloqot jarayoni xususida tasavvur uyg'otiladi.
II bosqich. Muloqotning borishi. 15 daqiqa.	Normurod Norqobilov ijodiga bag'ishlangan taqdimot. Adib ijodidan namunalari. O'qituvchi boshqaruvchi, o'quvchilar faol ishtirokchiga aylanadi. O'quvchilar yozuvchi hayoti va ijodi haqida yangi bilimlarni o'zlashtiradi, mustaqil fikrlashga yo'naltiriladi, nutq madaniyatini takomillashtiradi. O'qituvchining innovatsion usullar va AKTdan foydalanish tajribasi ortadi. O'quvchilar kompyuter va qo'shimcha adabiyotlar bilan mustaqil ishlashga o'rgatiladi. Jamoatchilik oldida o'zlarini tuta bilishga odatlantiriladi.

(Davomi 26-betda)

Ma'rifatparvar bobomiz Mahmudxo'ja Behbudiy: «Maktab – dunyo imoratlarining eng muqaddasi va qadr-lisidir. Maktabning chin va haqiqiy ma'nosini bilgan millatlar jonlari, mollari bilan himmat va g'ayratlarini sarf etib, millatning taraqqiyi rivojiga ijtimoh qilurlar», – deganida haq edi. Zotan, har bir shaxsning barkamol voya-ga yetishida maktabda olinadigan saboqning ahamiyati katta bo'ladi. Shu bois yurtimiz mustaqillikka erishgan-dan so'ng ta'lim sohasida ham tub islohotlar o'tkazildi. Jumladan, bugungi kunda o'z samarasini berayotgan, butun jahon tomonidan e'tirof etilayotgan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi. Dasturda ko'zda tu-tilgan muhim vazifalardan biri o'z fikrini lo'nda, ravon ifodalay oladigan, xorijiy mamlakatlar bilan muloqot qila oladigan komil insonni tarbiyalashdir. Shu maqsadda 1993-yilda Sirdaryo viloyatining Guliston shahrida xorijiy tillarga ixtisoslashtirilgan maktab-internat tashkil qilindi. O'quvchilar o'zbek tili bilan birga rus, ingliz va fransuz tillarini ham mukammal o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Maktab-internatga 1999-yildan buyon xalq ta'limi a'lochisi Saodat Fayziyeva rahbarlik qilib kelmoqda. Mak-tabda 17 ta sinf mavjud bo'lib, 540 nafar o'quvchi ta'lim oladi. Maktab-internat 2008-yildan YUNESKONing Bir-lashgan maktablar tarmog'iga a'zo va hozirgi kunga qadar uning barcha tadbirlari, tanlov, anjuman va seminar-treninglarida o'quvchilar hamda o'qituvchilar bilan faol ishtirok etib kelmoqda.

Fan bog'ining bog'bonlari

Maktab-internat jamoasi doimiy izlanish-da. O'qituvchilar pedagogikaning yangi qirralarini o'rganish va hozirgi kunda xorijiy tillarni o'qitish sa-maradorligini oshirish maqsadida yangi pedagogik hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalanmoqda. Jamoada AQSH, Janubiy Koreya, Fransiya, Hindiston va Rossiya kabi davlat-larda o'z malaka va tajribasini oshirib kelgan fidoyi pedagoglar xizmat qiladi. Maktab-internat Sirdaryo viloyati pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti tinglovchilari uchun «Ta-yanch maktabi» deb belgilangan. Bundan tashqari, Respublika ingliz tili fani o'qituvchilar assotsiatsi-yasi hamkorligida maktabda seminar-trening va konferensiyalar o'tkazib kelinmoqda.

Oxirgi uch yil ichida «Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi» ko'rik-tanlovining viloyat bosqichida maktab o'qituvchilaridan 16 nafari sovrinli o'rinlarga ega bo'lishgan. Ayniqsa, rus tili fani o'qituvchisi Feruza Ahmedovaning xalqaro tanlovda g'olib bo'lishi diqqatga sazovor. Bu o'qituvchi Xalqaro hamjihatlikni rivojlantirish Osiyo Tinch okeani marka-zi (APCEIU) mashg'ulotlarida dasturlarni bajarish bo'yicha tashkil etilgan treningda faol ishtirok etdi va xalqaro hamjamiyatning ta'lim sohasidagi «2013-yil-ning eng ilg'or tajribasi» sertifikatini qo'lga kiritdi.

Ushbu sertifikatni topshirish uchun maktab-internatga APCEIU vakili Seng Mey Ong xonim tashrif buyurdi. Hurmatli mehmonning tashrifi mu-nosabati bilan joriy yilning 3-oktabr kuni «Tinch-lik, do'stlik, bag'rikenglik» festivali tashkil etildi. Festivalda nafaqat o'qituvchilar, balki mahalla faol-lari, madaniyat markazlari jamoalari faol ishtirok etishdi. Maktab-internatda o'tkazilgan bu tadbir «Oi-la-mahalla-ta'lim muassasasi» hamkorligining yaqqol namunasidir.

Sirdaryo viloyati hokimi tomonidan o'tkazilib kelinayotgan «Eng yaxshi fan o'qituvchisi», «Eng yaxshi sinf rahbari» ko'rik-tanlovlari o'qituv-chilarning 6 nafari tanlov g'oliblari bo'lishgan. Mak-tabning 14 nafar o'qituvchisi «Xalq ta'limi a'lochisi» ko'krak nishoni bilan taqdirlangan.

ILM-U MA'RIFAT

Barkamol avlod – yurt tayanchi

Maktab-internat rus, ingliz, fransuz tillariga ix-tisoslashgani uchun o'quvchilarning ushbu til-lar bo'yicha yutuqlari tahsinga sazovor. Jumladan, 2010–2013-yillar mobaynida maktab o'quvchilari «Bi-limlar bellashuvi» tanlovining Respublika bosqichida g'olib bo'lishgan. 2011-yili esa S.Shodmonova ing-liz tili, T.Tojiyev informatika fanidan, 2012-yil J.Ham-damov biologiya fanidan 1-o'rinni egallagan.

Viloyat miqyosida o'tkazib kelinayotgan «Eng yaxshi chet tili bilimdoni» tanlovida 2011-yil 5 nafar, 2012-yil 6 nafar, 2013-yilda 4 nafar o'quvchi viloyat hokimligi stipendiyantlari bo'lishdi. «Gender tengligi» mavzusidagi xalqaro rasmlar ko'rik-tanlovida 9-sinf o'quvchisi D.Abdurasulov g'olib deb topildi.

Bulardan tashqari, maktab o'quvchilari mun-tazam ravishda «Yangi avlod» bolalar ijodiyoti festivali, «Kelajak ovozi» iqtidorli yoshlar maktabi, «Prezident asarlari bilimdoni», «Konstitutsiya – bax-timiz poydevori», «Kompyuter dasturlari yaratish» tanlovlari respublika bosqichlarida muvaffaqiyatli qat-nashib kelishmoqda. S.Abduvoitov Moskva shahrida o'tkazilgan «Новые имена» xalqaro musiqa san'ati ko'rik-tanlovining g'olibi bo'lgan. O'quvchilarning bu yutuqlari zahirida maktabda tashkil etilgan to'garaklarning ahamiyati katta. O'zbek adabiyotidan o'rganilgan asarlar yoki sinfdan tashqari o'qilgan badiiy asarlar yuzasidan to'garak mashg'ulotlarida o'quvchilar badiiy sahna ko'rinishlari namoyish etishadi. Fransuz tili to'garaklarida o'quvchilar asosan xor bo'lib kuylashni o'rganishadi. Ing-liz tili to'garaklarida esa qo'g'irchoq teatri sahna ko'rinishlari yo'lga qo'yilgan.

Qaror va ijro

Davlatimiz rahbarining 2012-yil 10-dekabrda qabul qilingan «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga muvofiq mazkur maktabda quyidagi ishlar amalga oshirildi: faoliyat yuritayotgan 30 ga yaqin fan to'garaklaridan 15 tasi xorijiy tillarga ba-

g'ishlangan bo'lib, ularda nafaqat nutqni rivojlantirish, balki tili o'rganilayotgan xalqning madaniyati va urfodatlarini o'rganish maqsad qilib qo'yilgan. Joriy yildan ingliz va rus tillarida teatr, rus va fransuz tillarida xor to'garaklari tashkil etildi. Bu o'quv yilidan boshlab maktab-internatda o'quvchilarning og'zaki nutqini yanada o'stirish maqsadida hafta kunlari quyidagicha taqsimlandi:

- Dushanba – o'zbek tili kuni
- Seshanba – ingliz tili kuni
- Chorshanba – rus tili kuni
- Payshanba – fransuz tili kuni
- Juma – ingliz tili kuni
- Shanba – o'zbek tili kuni.

Xorijiy fanlar oyigini 2 oy, ya'ni aprel va may oylarida o'tkazish rejalashtirildi. Bundan tashqari, 2013–2014-o'quv yilining ta'til kunlarida maktab-internatda ingliz tiliga ixtisoslashtirilgan 10 kunlik oromgohlar tashkillashtirildi.

«Farzandlari sog'lom yurt qudratli bo'ladi...»

Yurtboshimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, farzandlari sog'lom yurt qudratli bo'ladi. Darhaqiqat, jismonan sog'lom insonning ma'naviyati ham sog'lomdir, ya'ni jismonan chiniqqan shaxsning fikri teran, aqli charxlangan bo'ladi. Bunday insonlar jamiyatning gullab-yashnashiga, taraqqiy etishiga o'z hissasini qo'shib, vatanini yuksaklarga ko'taradi.

Mazkur maktab o'qituvchilari o'quvchilarini ana shunday qilib tarbiyalashga bel bog'lashgan. Maktab-internat o'quvchilari Respublika va Xalqaro sport musobaqalarida ishtirok etib, faxrli o'rinlarni egallab kelishmoqda. Xususan, 2010-yil A.Hasanov Singapur davlatida karate bo'yicha o'tkazilgan Xalqaro musobaqada 3-o'ringa, 2010-yil N.Xudoyberdiyev Astana shahrida karate bo'yicha o'tkazilgan Jahon chempionatida 3-o'ringa sazovor bo'lib, joriy yilning dekabr oyida Ozorbayjon davlatida o'tkaziladigan Xalqaro musobaqaga yo'llanma oldi. 2012-yil J. Hamdamov Estoniya davlatida o'tkazilgan taekvando bo'yicha Jahon chempionatida 3-o'rinni, 2012-yil J.Tojiboyev Turkiyada o'tkazilgan erkin kurash bo'yicha Xalqaro musobaqada 3-o'rinni egalladi.

Mehnatlar samarasi

Hozirgi kunda maktab bitiruvchilari nafaqat Respublikaning nufuzli oliy o'quv yurtlarida, balki Fransiya, Germaniya, Kanada davlatlarida magistraturani muvaffaqiyatli tamomlab, yurtimizning turli ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida faoliyat yuritib, Vatan ravnaqiga o'z hissalarini qo'shib kelmoqda.

Bu yutuqlarga erishishda maktab-internat direktori S.Fayziyeva, fransuz tili o'qituvchisi O.Minjigitov, ingliz tili fani o'qituvchisi D.Sharipova, maktab ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari Z.Ahmedova, rang-tasvir va amaliy san'ati bo'yicha taniqli miniatyurachi rassom B. Bobonazarov va mutaxassis M. Mahmudovanning hissasi katta. Zero, barkamol avlodni ona yurtimizga foydasi tegadigan fidoyi insonlar qilib tarbiyalash har bir murabbiyning muqaddas burchidir.

Hamkorlik qiluvchilar uchun maktab-internatning manzili:

Guliston shahri, «Yangi hayot» mahallasi, Binafsha ko'chasi, 59-uy.

Telefon raqami: 8 372 227-67-17,

faks: 227-67-18, e-mail: xorijiy@inbox.uz

(Davomi. Boshi 23-betda)

<p>III bosqich. Asosiy qism. 20 daqiqa.</p>	<p>Ijodiy muloqot: 1. O'quvchi – ijodkor. 2. Ijodkor – o'quvchi. O'quvchilar o'zlarini qiziqtirgan savollarga javob olish orqali yozuvchi ma'naviy olamini kashf qilish imkoniga ega bo'ladi. O'z navbatida ijodkor ham bugungi kun yoshlarining badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishlarni aniqlash va bilimlarini baholashga muvaffaq bo'ladi. O'qituvchining o'quvchilar va adib o'rtasidagi ijodiy vositachilik faoliyati yo'lga qo'yiladi. O'quvchilarda savol berish va savollarga javob qaytarish ko'nikma-malakalari shakllanadi. Yozuvchi ijodiga qiziqishlari yanada ortadi.</p>
<p>IV bosqich. Yakuniy qism. 5 daqiqa.</p>	<p>Ijodkorning o'quvchilar faoliyatiga munosabati. Tilaklar. Taassurotlar. Yozuvchi tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalar o'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonchning ortishi, bilim olishga rag'batni kuchaytiradi. Samimiyatga yo'g'rilgan suhbat tomonlarni bir-birlariga ruhan yaqinlashtiradi. Uchrashuv oqituvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi. O'qituvchi tomonidan «O'quvchi – o'qituvchi – ijodkor hamkorligi» dasturini ishlab chiqish va uni amalga oshirish rejalashtiriladi. O'quvchilarda boshqa adiblar bilan ham shu kabi videomuloqot va uchrashuvlar tashkil etish istagi uyg'otiladi.</p>

Mashg'ulotning borishi.

I. Tashkiliy qism. Taklif etilgan mehmonlar va o'quvchilar o'zlariga belgilangan joydan o'rin oladi. Tomonlar ekran orqali bir-birlari bilan salomlashadi. O'qituvchi mashg'ulot maqsadi va vazifalari bilan tanishtiradi. Belgilangan vaqt oralig'ida muayyan o'quvchi ijodkorni sinf hayoti bilan tanishtiradi.

II. Kirish qismi. Kompyuterning «Power Point» dasturida tayyorlangan prezentatsiyada Normurod Norqobilov ijodiy izlanishlari, asarlarining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar matn, tasvir (foto, manzara, jadval, diagrammalar), animatsiyalar shaklida slaydlarda o'z ifodasini topadi.

III. Asosiy qism. Mashg'ulotning kulminatsion nuqtasi hisoblangan bu jarayonda dastlab o'quvchilar adibdan o'zlarini qiziqtirgan savollarga javob olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Jumladan:

1. Badiiy ijod sohasiga qiziqishingiz qanday boshlangan? Kimlarni ustoz deb bilasiz?

2. «Chorraha» nomli ilk hikoyangiz chop etilganda ko'nglingizdan nimalar kechganligi bilan o'rtoqlashsangiz.

3. Hayvonlar hayoti haqida asarlar yozishga qanday omillar turtki bo'lgan?

4. Asarlaringizda tasvirlangan Ismsizdara, Toshliburun, Egariqo'ya kabi ko'plab joylar haqiqatan ham bormi yoki ularni o'ylab topganmisiz?

5. Hayvonot dunyosi aks ettirilgan qaysi asarlaringiz asosida filmlar suratga olinishini istar edingiz?

6. Sir bo'lmasa, ayni damlarda bolalarga bag'ishlab qanday asarlar yozayapsiz?

7. Agar yoshlik yillaringizni ortga qaytarish imkoniyati tug'lsa, ushalmagan qaysidir armonlaringizni amalga oshirgan yoki qanday xatolaringizni takrorlamaslikka harakat qilar edingiz?

8. Bugungi yoshlarning kitobxonlik madaniyati haqida nimalar deya olasiz? va hokazo.

So'z navbati yozuvchi Normurod Norqobilovga beriladi. O'z hayot yo'li, ijodiy faoliyati haqida o'quvchilarning mustaqil fikrlashlariga guvoh bo'lgan adib ham ularga savollar bilan murojaat qiladi va bilimlariga baho beradi.

IV. Yakuniy qism. Bildirilgan tilaklar, bayon etilgan taassurotlardan so'ng tomonlar bir-birlariga minnatdorlik izhor qilishadi. Shundan so'ng o'qituvchi mavzuga xulosa qiladi va mashg'ulotga yakun yasaydi.

O'ylaymizki, masofadan turib ijod ahli bilan jonli muloqot o'rnatish nafaqat manzillarni, balki qalblarni ham o'zaro yaqinlashtiradi, o'quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlab, amaliyotda qo'llay olishga o'rgatadi, fanga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi va badiiy-estetik tafakkurini yuksaltirishga xizmat qiladi.

¹ N.Norqobilov. Ovul oralagan bo'ri. T.: Sharq, 2005. 58-bet.

² N.Norqobilov. Tog'dagi yolg'iz odam. T.: O'zbekiston, 2011. 126-bet.

³ S.Rustamov. Innovatsion texnologiyalar uyg'unligi // Ma'rifat. 2011-yil, 13-aprel. 3-bet.

⁴ Sh.Erkaxo'jayeva va boshq. Internet orqali bolalar adibi bilan suhbat. Tarbiya. 2012-yil, 3-son. 15–17-betlar.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

LESSON 16 AT SCHOOL (Мактабда)

Эслатма: Хурматли журналхонлар! Журналимизнинг аввалги сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан Сизнинг эътиборингизга ҳавола этиб борган дарсларимиз давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритган эдик. Қуйида келтирилаётган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни мунтазам такрорлаб боришингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда доим бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the new words and match them with the pictures.

Classroom (синфхона)

desk [desk], board [bɔ:d], shelf [ʃelf], box [bɒks], clock [klɒk], poster ['pəʊstə], wall [wɔ:l], floor [flɔ:], bag [bæg], pen [pen], cupboard ['kʌbəd], chair [tʃeə]

1b Work in pairs. Say the words in 1a in Uzbek. Listen and repeat.

2a Put the letters of the alphabet in the correct order.

Qq	Ff	Rr	Ii	Gg	Kk	Ss	Mm	Uu
Nn	Vv	Pp	Tt	Aa	Ww	Jj	Cc	Dd
Xx	Ee	Yy	Ll	Zz	Oo	Bb	Hh	

2b Write the letters in 2a in the correct part of the table.

[eɪ]	[i:]	[e]	[aɪ]	[əʊ]	[u:]	[ɑ:]
<u>a</u>	<u>b</u>	<u>f</u>	<u>i</u>	<u>o</u>	<u>q</u>	<u>r</u>
_____	_____	_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____	_____	_____

2b машқни бажариш учун ҳарфлардаги товушга эътибор берилди. Масалан, «а» ҳарфида [eɪ] товуши иштирок этганлиги учун у жадвалнинг биринчи устунидан, яъни [eɪ] товуши остидан жой олади.

3 Write the words in 1a in alphabetical order.

4 Spelling game. Your partner spells a word. Say the word when you know it.

Example

Your partner: T-w-e-...

You: Twenty?

Your partner: No. T-w-e-l-...

You: Twelve?

Your partner: Yes!

5a Read the new words and match them with the pictures.

Lessons (дарслар)

art [ɑ:t], computer studies [kəm'pjʊ:tə 'stʌdi:z], English ['ɪŋɡlɪʃ], geography [dʒɪ'ɒɡrəfi], history ['hɪstəri], literature ['lɪtrətʃə], maths [mæθs], music ['mjuzɪk], science ['saɪəns], sport [spɔ:t]

5b Work in pairs. Say the words in 5a in Uzbek. Listen and repeat.

5c Look at the photos. What is your favourite lesson at school?

Example

My favourite lesson is science.

6a Check the meaning of the new words.**Objects (предметлар)**

ball [bɔ:l], calculator [ˌkælkjəleɪtə], cassette [kə'set],
computer [kəm'pjʊ:tə], dictionary [ˈdɪkʃənəri], graph [grɑ:f],
guitar [gɪ'tɑ:], map [mæp], paintbrush ['peɪntbrʌʃ], ruler
['ru:lə]

6b Work in pairs. Say the words in 6a in Uzbek. Listen and repeat.**7 Match the objects and lessons.****Example**

mathematics — graph, calculator...

geography — map, graph...

8a Read the grammar rules with your partner. Listen and repeat the examples.**Грамматик маълумотлар****Кўрсатиш олмошлари — this ва that**

«This» кўрсатиш олмоши сўзловчи яқинида турган бирликдаги нарсани, «that» кўрсатиш олмоши эса сўзловчидан узоқроқда турган бирликдаги нарсани кўрсатиб, айтиш учун ишлатилади. «This» ўзбек тилига «(мана) бу» деб, «that» эса «(ана) у» деб таржима қилинади.

Масалан: this cassette — (мана) бу кассета
that cassette — (ана) у кассета

8b Complete the sentences with this or that.

Pass me _____ dictionary, please?

Come here. Look at _____ picture in my book?

What is _____ photo here?

Give me _____ book, please?

9 Work in pairs. Look at the pictures. Test your partner.**Example**

What's this in English? How do you spell it?

10 Work in pairs. Test your partner about things in the classroom.**Example**

A: What's this?

B: It's a bag. Who is in that poster?

A: It's Shakespeare.

11a Read the grammar rules with your partner.**Грамматик маълумотлар****Ўрин предлоғи — on**

Сиз 7-дарсада «from», 12-дарсада, «at», 14-дарсада эса «in» предлоғлари ҳақида ўрганиб олган эдингиз. Мазкур дарсада эса яна бир предлог — «on» предлоғи ҳақидаги маълумотга эга бўласиз.

«On» предлоғи ўрин предлоғи сифатида бирор нарсанинг бошқа бир нарсанинг устида жойлашганини айтишда ишлатилади ва ўзбек тилидаги «(усти)да» деган қўшимчага мос келади.

The book is **on** the table (Китоб **столнинг устида**).

11b Work in pairs. Take turns to say where an object is. Your partner guesses the object. Use the words: on my desk, on the shelf, on the wall, on the floor, on the cupboard, on the board**Example**

A: Is it on the wall?

B: The clock?

A: No.

B: The poster?

A: Yes!

12 Read the dialogue.

Use your dictionary to find the meaning of the new words. Translate the dialogue.

Teacher: Right. Now, a vocabulary test. OK? What's this in English?

Student 1: It's a cassette.

Teacher: Good. This cassette is for our English lessons. What's that on your desk?

Student 1: It's a calculator.

Teacher: Yes, that calculator is for your maths lesson. How do you spell "calculator"?

Student 2: C-a-l-c-u-l-a-t-o-r.

Teacher: Good. And how do you pronounce this word?

Student 2: Science.

Teacher: Great! Science. Now ask me a question.

Student 2: Who is in that poster on the wall?

Teacher: That's Lola Eltoeva. She's an Uzbek film star.

Лутфулло ЖЎРАЕВ

Эргаш ОЧИЛОВ,
филология фанлари номзоди,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тил ва адабиёт институти катта илмий ходими

ИККИ ХАЛҚНИНГ ШОИРИ

Сўз санъатининг улуғ намояндаси Махтумқули барча туркий халқлар қатори ўзбек халқининг ҳам ўз шоирига айланиб кетган: унинг, хусусан, маънавий-ахлоқий мавзудаги теран панд-насихатга йўғрилган маънодор шеърлари кириб бормаган ўзбек хонадони йўқ. Махтумқули шеърлари ўзининг халқчил руҳи туфайли асрлар давомида халқ бахшилари, халфалари ва ҳофизлари томонидан куйланиб, шoirларга илҳом бериб, адабий давралар ва шеъроят кечаларида ўқилиб келган.

Туркман олимларининг кейинги йиллардаги изланишлари натижасида Махтумқулининг таржимаи ҳоли, ижодий фаолияти ва адабий мероси билан боғлиқ кўплаб нуқталарга ойдинлик киритилмоқда, янги талқинлар ва фаразлар илгари сурилмоқда. Жумладан, А. Ашировнинг «Махтумқули Фироғий» асарида ёзилишича, шоир 1733 йил эмас, балки 1724 йили Атрек дарёси бўйидаги Ҳожиговшан қишлоғида туғилган (шунга мувофиқ, ўлган йили ҳам 1791 йил ўрнига 1807 йил эканлиги аниқланди). Отаси Давлатмамат ўз даврининг маърифатли кишиларидан бўлиб, Озодий тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Онасининг исми Ўразгул эди.

Давлатмаматнинг оиласи катта бўлиб, унда «бир неча ўғил-қизлар вояга етган бўлса-да, шоир шеърларида ўғиллардан Абдулла ва Маматсафо, қизлардан эса ёлғиз Зубайданинг исmlарига дуч келамиз».¹

Дастлабки маълумотни отасидан олган шоир аввал қишлоқ мактабида, кейин Бухоро ва Хива мадрасаларида таҳсилни давом эттиради. Ўз даврининг асосий илmlарини ўрганиб, Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий каби Шарқнинг буюк сўз санъаткорлари ижодини ўқиб-ўзлаштиради.

Махтумқулишунос олим А. Аширов келтирган янги маълумотларга кўра, Менглихон – Махтумқулининг биринчи муҳаббати эмас. У

ўзининг севган қизига уйланган. Лекин икки ёшнинг бахтли турмуши узоққа чўзилмаган. Йигирма ёшида севгилисини тупроққа топширган шоир кейинчалик Менглихонга муҳаббат қўяди. Бироқ, уларга турмуш қуриш насиб этмайди. Шоир чуқур қайғу-ҳасрат ичида қолиб, бутун умрини бадий ижодга бағишлайди. Менглихонга атаб кўплаб шеърлар ёзиш билан унга ўзига хос назмий ҳайкал қўяди.

Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, шоирнинг ўзига Фироғий тахаллусини танлаши айна шу жудоликлар билан боғлиқ.²

Туркман халқи тарихининг энг нотинч ва оғир даврида яшаб ўтган Махтумқули оилавий ҳаётда ҳам ҳаловат топмади. Човдурхон бошчилигида Афғонистонга вакил қилиб жўнатилган акалари Абдулла ва Маматсафо душманлар томонидан шафқатсиз равишда ўлдирилади. Катта хонадоннинг бутун оғирлиги Махтумқули елкасига тушади. У мударрислик қилиш, ота-бобосидан мерос тўқимдўзлик касбини давом эттириш билан бирга темирчилик ва заргарлик хунарларини ҳам эгаллайди.³

«Гўзал Шерғози» шеърдан маълум бўлишича, у Хивада таҳсил олаётган даврида бирин-кетин отаси ва онасидан жудо бўлган:

*Комил бўлиб, саранжомлиқ қилибман,
Машаққат-ла ул падардан қолибман,
Қаъбамдан айрилиб, жудо бўлибман,
Кетар бўлдим, хуш қол, гўзал Шерғози!*

Махтумқули шеърларида жуда кўплаб жой номларига дуч келамиз. Бу унинг кўп саёҳат қилганидан далолат беради. Сафарга оқ фотиҳа сўраб, отаси

билан савол-жавоб йўсинида ёзган бир шеъри ҳам шоирнинг саёхатга, дунёни кўришга ҳаваси кучли бўлганлигини кўрсатади («Ота-ўғил дардлашуви»). Шеърда «Кўнглим истар, сафар қилсак...», «Сайрон этсак неча тенгу тўш билан, Магар шунда ғамгин кўнглим хуш бўлар» каби мисраларни ўқиймиз.

Махтумқули кубравия тариқати шайхлари билан ҳам, хожагон-нақшбандия силсиласи пирлари билан ҳам яқин алоқада эди. Воқеан, у Баҳоддин Нақшбандга алоҳида ихлос қўйган бўлиб, ҳатто ўзининг шоирлик илҳомини ҳам буюк авлиё билан боғлайди:

*Бир кеча ётардим, шоҳ Нақшбандий
Лутфи эҳсон айлаб бир нон келтирди.*

Отаси Давлатмамат ҳам тасаввуф аҳлини дўст тутган. «Шеърларидан Махтумқулининг пири отаси эканлиги англашилади. Аммо у бошқа кўплаб муршиди комилларни ҳам зикр этган». ⁴ Чунончи, Сарахсда нақшбандия намояндаси Ниёзқули халифага мурид тушишни орзу қилган бўлса, Отаниёз охунга ҳам шогирдлик талабида бўлган. ⁵

Шўро давридаёқ баъзи тадқиқотчилар Махтумқулининг тасаввуфга муносабати юзасидан айрим мулоҳазаларни билдирган эдилар. Жумладан, Г.Карпов ҳаётининг муайян даврларида Махтумқулининг тасаввуф тариқатлари билан алоқаси бўлгани, бинобарин, ижодида сўфиёна оҳанглар мавжудлигига эътиборни қаратган. ⁶ П.Скосирев Махтумқулининг фалсафий шеърларида шоир яқин алоқада бўлган тасаввуф илмининг таъсири шундоққина сезилиб туришини таъкидлаган. ⁷ А.Мулкаманов эса Махтумқулининг тасаввуфдан ниҳоятда таъсирлангани, шеърларида «фано тупроғи», «аҳли ҳол», «фақр мулки», «ёр», «соҳибжамол», «дўст», «зулф» каби сўфиёна истилоҳ-тушунчалар кўп учраши, «Саташдим», «Кўрдингми?», «Ўр сендан», «Намасан?», «Эй дўст», «Ошиқ бўлмишам» шеърларида сўфиёна руҳ кучлилигини қайд этган. ⁸

Албатта, диний-тасаввуфий мавзудаги шеърлар Махтумқули ижодида етакчи ўрин тутди. Афсуски, шўро мафқураси шоирнинг ислоний маърифат ва тасаввуф ҳақиқатлари уфуриб турган асарлари мутолаасидан бизни бебахра қилган эди. Шунинг учун унинг асосан, шу мавзудаги шеърларини танлаб таржима қилган таниқли шоир ва заҳматкаш мутаржим Мирзо Кенжабек ўз таржималарига ёзган сўзбошисида: «Махтумқули Фироғий XVIII аср маърифий шеърятининг буюк дарғаларидан бўлиб, бутун туркий халқлар учун тушунарли ва севимли шоир, маърифатли сиймо, ориф ошиқ, соҳиби ҳикмат бўлган валий зотдир. Унинг инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ғоялари билан йўғрилган шеърятисида пок ислоний маърифат руҳи гуркираб, яшнаб туради», ⁹ деган фикрни билдиради.

Бизгача Махтумқулининг 700 дан зиёд шеърлари ва ўнга яқин кичик ҳажмдаги дostonлари етиб келган. Уларнинг бир қисми қўлёзмалар орқали сақланиб қолган бўлса, бир қисми халқ оғзидан ёзиб олинган. Лекин бу якуний хулоса эмас. Ҳали шоирнинг кўплаб янги шеърлари ва уларнинг турли вариантлари топилиши шубҳасиз.

Туркман халқининг тарихи, бугуни ва эртаси, урф-одатлари, анъаналари, даврининг муҳим сиёсий-ижтимоий ҳодисалари, шоирнинг дарду ҳасратлари бу шеърларнинг асосий мавзуи ҳисобланади. Шоир ўз шеърларида халқини севган, унинг дарду ҳасратлари билан ёнган, истиқболи учун қайғурган фидойи ватанпарвар сифатида намоён бўлади. Ватан ва халқ мавзуси – Махтумқули шеърятининг ўқ илдизини ташкил этади. Қатор шеърларида тарқоқ туркман уруғларини бирлашишга, улар ўртасидаги ўзаро низоларни бартараф этишга даъват қилади.

Албатта, Махтумқули ижоди кўплаб чашмалардан сув ичган: улар – Куръони карим ва унга ёзилган тафсирилар, Ҳадиси шариф ва диний адабиётлар, тасаввуф фалсафаси ва шеърятини, Шарқ мумтоз сўз санъати ва халқ оғзаки ижоди. Шунинг учун шоир ижодида ислоний мавзуларни ҳам, сўфиёна руҳни ҳам, халқона оҳангларни ҳам, мумтоз адабиёт таъсирини ҳам кўрамиз – улар ўзаро омукта бўлиб, Махтумқули асарларининг юксак бадиияти, таъсирчанлиги ва умрбоқийлигини таъминлаган. Лекин панд-насихат ориф шоир шеърятининг бош йўналишини ташкил этади. Унинг у ёки бу даражада ҳаётини ҳикмат, фалсафий фикрмушоҳада, халқона ўғитдан холи шеъри йўқ дейиш мумкин – бир мисрада бўлса ҳам, бирор ишора орқали бўлса ҳам маънили бир фикрни қистириб кетади. И.Ҳаққуловнинг ёзишича, «туркий шеърят Махтумқули сиймосида ўзининг энг қадимий ғоявий-бадиий анъаналарини давом эттириб, ривожлантириб, оламда донолик ва донишмандлик нурларини сочди. «Ҳибат ул-ҳақойиқ», «Қутадғу билиг», Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий пандномаларидаги оҳанглар Махтумқули тажрибаларида янгиланиб, ҳаёт ва реал воқелик билан чуқур муносабатини топган йўналишларда умр кечирмоққа бошлаган эди». ¹⁰

Махтумқули шеърларининг ҳикмат каби жаранглаши шундан:

*Қаноат қил, иззатда тут ўзингни,
Тама билан сарғайтирма юзингни,
Ҳар номардга ҳайф айлама сўзингни,
Сўзингининг биносин йиққанча бўлмас.*

Шоир мавзуни ҳаётдан олганидек, унинг ифодаси учун хизмат қиладиган тимсолу ташбеҳларни ҳам кундалик турмушдан, ён атрофдан қидиради ва ҳеч ким эътибор бермайдиган нарсалар воситасида ўз фикрини образли акс эттириб, гўзал ва таъсирчан ҳикмат яратади. Чунончи, қуйидаги

TA'LIMI

тўртликда кўнгли қора кимсани кўмирга ўхшатади: кўмирга яқинлашсанг, қораси юққанидек, ичи қора билан юрсанг, касофати уради:

*Кўнгли қора билан бўлманглар улфат,
Юқар ундан турли-туман касофат,
Кўмирга ҳар қанча айласанг иззат,
Манглайга қораси юққанча бўлмас.*

Асрлар кечса, замонлар алмашса-да ўз аҳамиятини сира йўқотмай, билъакс долзарблик касб этиб келаётгани бу ҳикматларнинг нафақат мазмунан теран, бадий баркамол, айна пайтда ҳаётга ҳамнафас эканлиги билан ҳам изоҳланади. Чиндан ҳам то кишилиқ жамияти мавжуд бўлиб, инсонга хос туйғу-кечинмалар, орзу-интилишлар, фазилату иллатлар яшар экан, мутафаккир адибнинг мана бу қайроқи фикрлари ҳам яшашда давом этиб, бани башар маънавиятига хизмат қилаверади:

*Иқболинг уйғонса, давлат ёр бўлса,
Тоққа тишинг урсанг, тошни синдирар.
Толенинг терс келса, бахтинг шўр бўлса,
Ҳатто юмшоқ ҳолва тишни синдирар.*

* * *

*Яхшилар ёнида юргил сен ўзинг,
Дур бўлсин доимо сўзлаган сўзинг,
Олимга ёндашсанг, очилар кўзинг,
Жоҳилга ёндашсанг, кўрдек бўларсан.*

Махтумқули халқ мақол-маталлари, ҳикматли сўзлари, образли ибораларини жуда яхши билади ва маҳорат билан уларни шеърлари қатига сингдириб юборади. Айна пайтда, ўзи ҳам содда, ихчам, лўнда, теран ҳикматлар яратадики, улар нафақат туркман, балки барча туркий халқларнинг ҳикматли сўзлари хазинасидан жой олган:

*Одам бор ҳар қанча едирсанг оздир,
Одам борки, еган нонига етмас.*

* * *

*Тўқсон хил ош-овқат бўлса қошингда,
Лаззат йўқ, ичида туз ҳам бўлмас.*

* * *

*Ёмон тил олдида заҳарли илон –
Чақса-да, бир чивин чаққанча бўлмас.*

Махтумқули шеърларида яхши ва ёмон, мард ва номард, ҳалол ва харом, уруш ва тинчлик, дўст ва душман, иттифоқ ва адоват, оқил ва жоҳил, маърифат ва жаҳолат, савоб ва гуноҳ, дуо ва қарғиш, ёшлик ва кексалик, шодлик ва қайғу, сахийлик ва бахиллик, ботир ва кўрқоқ, нафс ва рух, ақл ва кўнгли, ҳавас ва ҳасад, одил ва золим, ҳақиқат ва ёлғон каби ўзаро зид тушунчалар кўп учрайди. Бир-бирига қарама-қарши қўйиш орқали у бу тушунчалар орасидаги тафовутни ёрқин очиб бера-

ди, бирининг улуғлигию иккинчисининг тубанлигига эътиборни тортади, биридан юз ўгиришу иккинчисига юз буришга даъват этади:

*Яхши кунлар кўп бўлса ҳам аўё оз,
Ёмон кунлар оз бўлса ҳам ўтмас ҳеч.*

* * *

Йигитлик бўстондир, кексалик – хазон.

* * *

Эрта ошкор бугун яширин сирлар.

Махтумқулининг халқона услуб ва содда тилдаги шеърлари ўзбекларга ҳам тушунарли бўлганлигидан уларни таржима қилишга эҳтиёж сезилмаган, ҳатто 1960 йили нашр этилган «Ўзбек адабиёти» мажмуасининг тўртинчи жилди иккинчи китобида ҳам Махтумқули шеърлари асл нусхасида берилган.¹¹

Махтумқули шеърларининг ўзбекча таржимаси биринчи марта таниқли адиб ва таржимашунос олим Жуманиёз Шарипов томонидан амалга оширилди. У таржима қилган шоирнинг 314 та шеъри 1958 йили «Танланган асарлар» номи билан босилиб чиқди. Китобга атоқли шарқшунос Е.Э.Бертельс томонидан ёзилган сўзбоши ва профессор Г.О.Чориев қаламига мансуб «Махтумқули» номли ижодий портрет характеридаги каттагина мақола ҳам илова қилинган. Шоир шеърларига бениҳоят ташна ўзбек ўқувчилари талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиб, бу таржималар 1960 ва 1963 йилларда бир оз қисқартирилган ҳолда катта адабларда қайта нашр этилди. «Махтумқули шеърятидан» деб номланган шоир шеърларини ўз ичига олган тўплам эса 1976 йили 150 минг нусхада босилди ва тез орада тарқалиб кетди.

Мустақиллик йилларида Махтумқули шеърларининг янги таржималари пайдо бўлди. Истеъдодли шоир ва таржимон Музаффар Аҳмад улуғ туркман шоирининг 70 га яқин шеърини таржима қилиб, 1995 йили «Сайланма» номи билан нашр эттирди. Хоразмлик мактаб ўқитувчиси Олим Тўраев қардош халқ сўз санъаткорининг 45 та янги шеърини ўзбекчалаштириб, «Ёр, жамолинг кўргали» номи остида эълон қилди (1999). Таниқли шоир ва моҳир мутаржим Мирзо Кенжабек эса буюк сўз санъаткорининг 170 та, асосан, илгари ҳукмрон мафкура йўл қўймаган диний-тасаввуфий мазмундаги шеърларини илк бор ўзбекчалаштириб чоп қилдирди (2004). Бу китоб ҳам «Сайланма» деб аталиб, ундан мутаржимнинг «Махтумқули – валий шоир» деган кириш мақоласи ҳам ўрин олган. 2008 йили Абдумўмин Жумаев ва Жуманазар Зулпиевлар шоирнинг 233 та шеъри таржимасини амалга оширдилар.

Биз Махтумқули шеърларининг Ж.Шарипов, Ж.Жабборов, М.Кенжабек ва М.Аҳмадлар томонидан ўзбек тилига ўгирилган энг яхши таржималарини саралаб, шу билан бирга, ўзимиз ҳам шоирнинг 45 та шеърини таржима қилиб, 2007 йили «Дунё ўтиб борадир» номи билан «Шарқ мумтоз шеърятини дурдоналари» рукнида эълон қилган эдик. Ўз таржималаримизни давом этти-

риб, Махтумқулининг 600 атрофидаги шеърни таржима қилдик. Улардан гулдаста сифатида 150 та шеърдан иборат «Устозингдан айрилма» тўпламини чоп эттирдик (2012). Шунингдек, мутафаккир шоирнинг одоб-ахлоқ йўналишидаги панднасихатга йўғрилган шеър ва мисралари асосида илк марта унинг «Ҳикматлар» тўпламини эълон қилдик (2013). Шоирнинг 290 йиллик юбилеи муносабати билан эса яқинда унинг «Асарлар» тўпламини нашрдан чиқардик (2013).

Бундан ташқари, турли нашрларда Жуманиёз Жабборов, Муҳаммад Али, Охунжон Сафаров, Носир Муҳаммад ва Абдунаби Ҳамро каби шоирларнинг ҳам Махтумқули шеърларидан қилган таржималари эълон қилинган.

Махтумқули ҳаёти ва ижоди ўзбек олимларининг ҳам ҳамиша диққат марказида бўлиб келган. Жумладан, хоразмлик таниқли адабиётшунос олим Ҳамдам Абдуллаев «Махтумқули ва ўзбек адабиёти» мавзусидаги номзодлик диссертациясини 1968 йили Ашхободда – туркман олимлари ҳузурда муваффақиятли ҳимоя қилган. У ўз тадқиқотида Махтумқули ва Хоразм адабий муҳити, шоир асарларининг Хоразм фольклорига таъсири ҳамда шеърларининг халқ бахшилари, халфалари ва ҳофизлари томонидан қуйланиши масалаларини текширган.

Қорақалпоғистонлик Каримбой Қурамбоев бутун умр ўзбек-туркман адабий алоқалари ва Махтумқули ижодини ўрганиб келади. Бу изланишлари асосида у «Ўзбек-туркман адабий алоқалари» (1978) номли салмоқли монографияси ҳамда «Махтумқули шеърияти Ўзбекистонда» (1984) деган рисоласини эълон қилди. Рисола буюк туркман шоирининг ҳаёти ва ижоди, адабий алоқа ва ўзаро таъсир, Махтумқули шеъриятининг халқчил асослари ва ўзбекча таржималари таҳлили масалаларига бағишланган. Яқинда заҳматкаш олим Махтумқули билан боғлиқ барча изланишлари натижаларини бир ерга жамлаб, «Махтумқули – илҳом чашмаси»¹² номли салмоқли китобини ўзбек ўқувчилари эътиборига ҳавола этди (2012).

Бундан ташқари, Воҳид Зоҳидов, Воҳид Абдуллаев, Натан Маллаев, Раҳмонкул Орзибеков, Қобил Тоҳиров, Раҳматулла Иноғомовлар шоир ижодини ўзбек-туркман адабий алоқалари нуқтаи назаридан ўрганган бўлсалар, Ғайбулла Саломов, Машариф Сапаров ва М.Тайлақовалар шоир асарлари-

нинг ўзбекча таржималари юзасидан текширишлар олиб бордилар. Охунжон Собиров Махтумқули ва ўзбек фольклори муносабатларини тадқиқ этган бўлса, Иброҳим Ҳаққул Махтумқули шеъриятининг мавзу қўлами ва образлар оламини таҳлил қилади, Аҳмад Яссавийнинг шоир ижодига таъсирининг айрим нуқталарини кўрсатиб ўтади. Географ олим Ҳамидулла Ҳасанов эса Махтумқули саёҳат қилган жойлар билан қизиқиб, унинг қаерларда бўлганини аниқлашга интилади. У шоир асарларида 70 дан ортиқ жой номлари учрашини санаб кўрсатади.

Жуманиёз Шарипов, Асқад Мухтор, Содирхон Эркинов, Салоҳиддин Мамажонов, Суйима Ғаниева, Нажмиддин Комилов, Баҳодир Каримов кабиларнинг мақолалари асосан умумлаштирувчи характерга эга бўлиб, улар ўзбек ўқувчиларини улуғ туркман шоирининг ҳаёти ва ижоди, фаолияти, асарларининг асосий ғоялари билан таништиришга йўналтирилган. С.Шукуруллаева Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлғамалар фондида сақланаётган Махтумқули асарлари қўлғамаларини тадқиқ этади. Биз ҳам Махтумқули ҳаёти ва ижодининг Ўзбекистонда ўрганилиши ва шоир асарларининг ўзбекча таржималари бўйича бир қатор мақолалар эълон қилдик.

Махтумқулига бағишлаб Шайхзода, Миртемир каби кўплаб шоирлар қатор шеърлар ёзишган, хоразмлик драматург Қурбонбой Матризаев 4 парда, саккиз кўринишли «Махтумқули» мусиқали драмасини яратган. Шоирнинг мураккаб ҳаёт йўли ва ижодидан ҳикоя қилувчи бу драма 1967 йилдан буён Хоразм вилояти театрида қўйилиб келмоқда. Драмадаги 8 кўринишдан 5 таси Махтумқулининг бевосита Хивадаги ҳаёти ва ижодига бағишланган. Яқинда муаллиф мазкур драма асосида «Махтумқули» романини яратди.

Маълум бўладики, ўзбек бахши ва халфалари, ҳофиз ва бастакорлари, шоир ва олимлари, таржимон ва ноширлари Ўзбекистонда Махтумқули ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларини таржима қилиш ва ўқувчиларга етказиш, панду ҳикмат билан суғорилган чуқур маъноли шеърларини қуйга солиш ва қуйлаш, халқ ичида кенг тарғиб ва ташвиқ қилиш борасида катта ишларни амалга оширдиларки, сира иккиланмай «Ўзбекистонда ҳам махтумқулишунослик мактаби вужудга келди»¹³, деб айтиш мумкин.

¹А.Аширов. Махтумқули Фироғий (Сўнгсўз) // Махтумқули. Асарлар. (Туркман тилидан Очилов таржимаси). Т.: Akademy Nashr, 2013. 507-бет.

²Т.Гурбанов. Берқарар дөвлет исларин // Махтумқули – 250 (Научные доклады, статьи и сообщения о поэте). Ашхабад, 1989. С. 140.

³Бу ҳақда қаранг: М.Косаев. Махтумқули Фраги // Махтумқули (Сборник статей). С. 237–238.

⁴М.Кенжабек. Махтумқули – валий шоир // Махтумқули. Сайланма. Т., 2004. 15-бет.

⁵Бу ҳақда қаранг: Г.Карпов. Истоки мировоззрения Махтумқули. Ашгабад, 1960. С. 24.

⁶Ўша ерда. 28-бет.

⁷Қаранг: П.Скосярев. Махтумқули (Фраги) // Махтумқули (Сборник статей). С. 145.

⁸Қаранг: А.Мулкаманов. Магтымгула нәхили дүшүнмели? // Махтумқули – 250. С. 41.

⁹М.Кенжабек. Махтумқули – валий шоир. 3-бет.

¹⁰И.Ҳаққулов. Шеърият – руҳий муносабат. Т., 1989. 100-бет.

¹¹Қаранг: Ўзбек адабиёти (Мажмуа). Тўрт жилдик. Тўртинчи жилд. 2-китоб. Т., 1960. 108–124-бетлар.

¹²К.Қурамбоев. Махтумқули – илҳом чашмаси. Т., 2012.

¹³К.Қурамбоев. Махтумқули шеърияти Ўзбекистонда. 62-бет.

Эргаш УМАРОВ,
филология фанлари докториНИМА УЧУН САККИЗ УНДОШ ИККИ ХИЛ РУНА БИЛАН
ЁЗИЛГАН?

Аннотация. Мақолада саккиз ундошни икки хил руна билан ёзилиш сабаби очиб берилган. Туркий тиллардаги чўзиқликни кўрсатиш учун алифбо ижодкорлари саккиз ундошни икки хил руна билан ёзганлар. Улардан бир руна соф ундош, иккинчиси бўгин вазифасида ишлатилган.

Калим сўзлар: руна, чўзиқлик, ундош, бўгин, алифбо.

Annotation. This article describes the use of eight consonants with two types of runic symbols. To show in the Turkic languages the lengthiness of the sound, alphabet creators used two different runes for eight consonants. One of the runes was used as a pure consonant, and the second as a syllable.

Key words: rune, lengthiness, consonant, syllable, alphabet.

Туркийлар томонидан еттинчи асрдаёқ руна белгили алифбо тузилган. Аммо мазкур алифбода туркий тиллардаги чўзиқ унлиларни ёзувда акс эттириш бироз мураккаблик туғдирган Руна алифбосининг энг катта камчилиги ҳам ана шунда эди. Шу сабабли у узок вақт ишлатилмади, тез орада ўз ўрнини уйғур ёзувига бўшатиб берди. Уйғур ёзувида чўзиқлик бир ҳарфни икки марта ёзиш билан кўрсатилган. Бироқ, ўз ўрнида таъкидлаш керакки, туркий алифбо ижодкорлари чўзиқ унли учун махсус руна топа олмаган бўлсалар ҳам чўзиқликни кўрсатиш имконини топганлар.

Чўзиқлик унли рунага бўгинли руна ва бўгинли руналар қўшилмаси орқали кўрсатилган. Бунда уларга руна алифбосига андоза бўлган форс миҳхатлари ёрдам берган.

Алифбочилар форс миҳхатидан намуна олиб саккизга бир хил ундошни икки хил вазифада ишлатганлар. Улардан бирини соф ундош, иккинчи рунани бўгин вазифасида қўллаганлар. Энди савол туғилади: саккиз ундошдан қайси руна соф ундошни, қайси руна бўгинни англатади?

Бу масалани аниқлашда қуйидаги беш манбага суяндик:

- 1) «Девону луғат-ат турк»нинг русча таржимасидаги сўзларнинг узун-қиска унли билан ёзилишига;
- 2) Туркий тиллар бўйича олиб борилган тадқиқотларга;
- 3) Туркий тил луғатларига;
- 4) XV–XIX асрлар оралиғида тузилган мумтоз ўзбек луғатларига;
- 5) Сўзларни қандай руна билан ёзилишига.

Қуйидаги саккиз қўш ундошнинг ҳар бири бажарган вазифасини алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

1. Б ундошни ифодоловчи X ва D руналари

Бу руналарни юқорида кўрсатилган беш манба бўйича ўрганиш шунга кўрсатадики, X рунаси соф b ундош d эса бўгин вазифасида ишлатилган.

X – b рунасига мисоллар:

XGX (Ту 4) бир¹

X – b ; G – i ; X – p

$\text{JY}\text{X}\text{G}\text{X}$ (КТу 41) бирла:

X – b ; G – i ; X – p ; Y – la ; J – a

D рунаси ёдгорликларда ab , ba , ib , bi , ub , bu бўгинларини англатган. Қуйидаги мисолда хайкал маъносидаги балбал сўзида D рунаси ba бўгинини англатмоқда:

JDDJ (КТу 16) балбал

D – ba ; J – l ; D – ba ; J – l

CD (КТу 29) ба:р (бор)

D – ba ; C – ap

2. Й ундошни ифодоловчи 9 ва D руналари

9 – рунаси ёдгорликда y ни ифодалайди:

$\text{J}\text{9}$ (КТу 53) йил

9 – y ; G – i ; J – l

$\text{G}\text{h}\text{9}$ (КТу 53) йити (етти)

9 – y ; G – i ; h – t ; G – i

D – рунаси бўгин вазифасини бажарган. Маслаҳатчи маъносидаги қуйидаги сўзда D ай бўгинини ифодалаган:

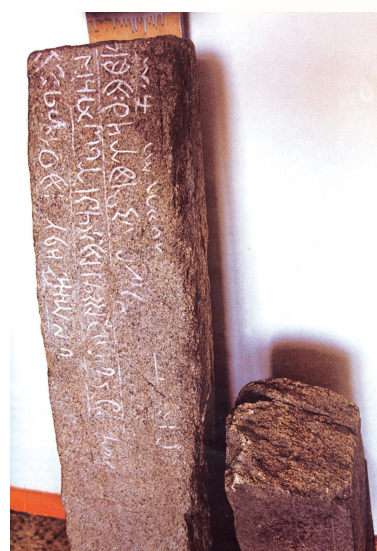
GhD (Ту 5) айғимиси

D – ay ; h – gi ; h – mi ; G – i ; G – i

Қуйидаги сўзда D – рунаси iy вазифасида ишлатилган. Бу калима бизга еттинчи асрда туркийлар майитни кўмишдан аввал юғучи томонидан ювилганлиги ҳақида ғоят қимматли этнографик маълумот беради:

GhD (КТу 51) йу:ғучи:

D – iy ; h – y ; h – gy ; G – i ; G – i

3. Д ундошни ифодоловчи X ва 9 руналари

X рунаси ёдгорликда d ундошнинг ифодалаган:

1X1 (Ту 42) и:сдип (эшитиб)

$[\text{i}]$; I – c ; X – d ; 1 – ip

GXh (КТу 46) тигди (тегди)

h – t ; G – ig ; X – d ; G – i

$\text{Ch}\text{X}\text{G}$ (КТу 19) идсиз (эгасиз)

G – i ; X – d ; I – c ; Ch – iz

9 рунаси да, ад, уд, ду бўгинлари вазифасида ишлатилган. Халқ маъносидаги сўзда du вазифасида келган:

$\text{D}\text{9}\text{D}$ (Ту 2) бу:дун (халқ)

D – bu ; 9 – y ; D – du ; D – n

Ўрмонда маъносидаги ида: сўзида

9 рунаси da бўгини вазифасида ишлатилган:

$\text{J}\text{9}\text{G}$ (Ту 4) ида: (ўрмонда)

G – i ; 9 – da ; J – a

4. Т ундошни ифодоловчи h ва D руналари

h рунаси ёдгорликда t ундошнинг ифодалаган:

ГҮҶН (КТк1) тангри
 Һ – т; Ҷ – анг; Ү – р; Г – и
 ҺҮНН (КТк2) түрт
 Һ – т; Н – ў; Ү – р; Һ – т
 Ҷ рунаси бўғин вазифасида
 ишлатилган. Та бўғинига мисол:

ҶҶ (КТк13) та:ш (тош)

Ҷ – та; Ҷ – аш

Ум бўғинига мисол:

ҶҶ (Ту 19) у:туз (ўттиз)

Ҷ – у; Ҷ – ут; Ҷ – уз

5. С ундошини ифодаловчи І ва Ҷ руналари

І рунаси ёдгорликда с ундошини
 англатади:

€ГЛНІ (КТк 5) сў:чи:г

І – с; Н – ў; Л – ўч; Г – и; € – иг

ГІНІ (Ту 16) сўси (аскари)

І – с; Н – ў; І – с; Г – и

ҶҮГІ (КТу 7) сили:к (сулук)

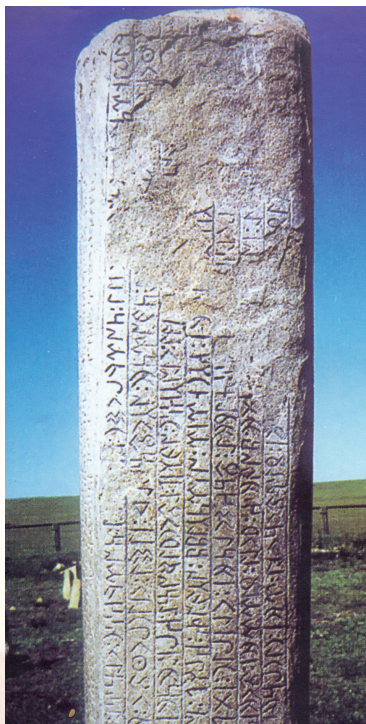
І – с; Г – и; Ү – ли; Ҷ – ик

Куйидаги сўз бизга еггинчи асрда
 дафн қилиш маросимида махсус
 йиғичилар қатнашганлиги ҳақида
 ғоят қимматли этнографик маълумот
 беради:

ГЛҶҶГІ (КТу 51) сиғи итчи: (йиғи
 қилувчи)

І – с; Г – и; Ҷ – ғи; Ҷ – ит; Л – чи;
 Г – и

Ҷ рунаси бўғинлар вазифасида
 ишлатилган:

са:
 ҶҶ (КТу 36) саби (сўзи)
 Ҷ – са; Ҷ – би

су:
 ҶҶҶҶ (Ту25) су:бу:ғ (сувни)
 Ҷ – су; Ҷ – у; Ҷ – бу; Ҷ – уғ

6. Р ундошини ифодаловчи Ү ва Ч руналари

Ү – рунаси р ундошини
 ифодалайди:

ІҶҮНҶ (КТу8) кў:рмис (кўрмиш)

Ҷ – кў; Н – ў; Ү – р; Ҷ – ми; І – с

ІҶҮ (Ту16) и:рмис (эрмиш)

[и:]; Ү – р; Ҷ – ми; І – с

ҶҮНН (КТк1) тўрўк (турк)

Һ – т; Н – ў; Ү – р; Ҷ – ўк

Ч рунаси эса бўғин вазифасида
 ишлатилган.

ри бўғинига мисол:

НЧГН (КТу42) ки:ри:к

Н – ки; Г – и; Ч – ри; Н – ик

ра бўғинига мисол:

ҶНЧД (КТу23) йара:қлиғ
 (қуролли)

Д – йа; Ч – ра; Н – ақ; Ҷ – л; Ҷ – иғ

Ч рунаси бўғин англашига
 яна бир исбот. НЧД (КТу53) сўзи
 юз йигирма йил давомида барқ деб
 ўқиб келинди. Ч рунаси ра бўғини
 англаши маълум бўлгач, бу сўз бино
 маъносидаги барақ, русчаси барак²
 эканлиги аниқланди.

7. Л ундошини ифодаловчи Ј ва Ү руналари

Ј рунаси ёдгорликда л ундошини
 англатади:

ЈГ᠑ (Ха10) йил

᠑ – й; Г – и; Ј – л

᠑᠒᠑ (КТу45) у:плайу (хужум
 қилиб)

᠑ – у; 1 – уп; Ј – л; Д – ай; ᠑ – у

ЈҶ (КТу24) уғул

᠑ – у; Ҷ – ғу; Ј – л

Ү рунаси тош битикда ил, ли, лу,
 ул бўғинлари вазифасида ишлатилган.

ҮН (Ту3) ў:л

Н – ў; Ү – ўл

ГНҮН (Ту3) ў:лти (вафот этди)

Н – ў; Ү – ўл; Һ – т; Г – и

8. Н ундошини ифодаловчи Ӏ ва Ӓ руналари

Ӏ рунаси тош битикда н ундошини
 англатади:

Ӏ᠑ (Ха10) унунч (ўнинчи)

᠑ – у; Ӏ – н; Ӏ – унч

Ӏ᠑ (Ту42) ун (ўн)

᠑ – у; Ӏ – н

Ӓ – рунаси ин, ни, ан бўғинларини
 англатади:

ӒГҶ᠑ (КТу7) а:тини (отини)

᠑ – а; Ҷ – ат; Г – и; Ӓ – ни

ӒІ (КТк8) син (сен)

І – с; Ӓ – ин

І, Ү, Һ руналари соф ундош,
 уларнинг эшлари Ҷ, Ч, Ҷ эса бўғинни
 англаганлигини қуйидаги мисоллар
 ҳам тасдиқлайди. Кў:ул тиги:н
 битигининг 15 мисрасида йўқ қилиш,
 махрум қилиш маъносида **сиратмис**
 архаик аффикси ишлатилган. Биринчи
 марта бу аффикс І, Ү, Һ руналари билан
 сртмис шаклида имловий жиҳатдан
 хато ёзилган:

ІҶҶҮҮ (КТу15) илсртмис (элини
 йўқ қилди)

Ү – ил; І – с; Ү – р; Һ – т; Ҷ – ми;
 І – с

Иккинчи марта ушбу аффикс матн
 тузувчи томонидан имлога мос қилиб
 Ҷ, Ч, Ҷ руналари билан сиратмис
 шаклида тўғри ёзилган:

ІҶҶҶҶҶ (КТу15) қағанси:
 ра:тмис (хоқонини йўқ қилди)

Н – қа; Ҷ – ға; Ӏ – н; Ҷ – си; Ч – ра;
 Ҷ – ат; Ҷ – ми; І – с

Юқоридаги мисоллардан кўришиб
 турибдики, алифбо ижодкорлари
 қадимги туркий чўзиқликни
 кўрсатишда донолик билан иш
 тутганлар. Улар саккиз рунани соф
 ундош, яна шунча рунани бўғин
 вазифасида ишлатиб, қийин муаммони
 осонликча ҳал қилганлар.

Мақола охирида ундош ва
 бўғин вазифасида келувчи руналар
 рўйхатини келтирамыз

1	Б	᠑	б
		᠑	аб, ба, би, бу, уб
2	Д	Х	д
		᠑	да, ад, ди, ду, уд
3	Й	᠑	й
		Д	йа, ай, йу
4	Л	Ј	л
		Ү	ла, ли, ил, ўл, лў, ал, лу, ул
5	Н	Ӏ	н
		Ӓ	ан, ин, ун, ўн, ни, на
6	Р	Ү	р
		Ч	ар, ра, ир, ри, ру, ур, рў
7	С	І	с
		Ҷ	са, си, ис, су, ус, ас
8	Т	Һ	т
		Ҷ	та, ат, ти, ит, ту, ут

¹Мисоллар С.Е Маловнинг «Памятники древнетюркской письменности» (М-Л, 1951) китобидан олинди. Шартли қисқарт-
 малар КТк – Кў:ул тиги:ин, к – кичик тош, КТу – улуғ тош, Ту – Ту:и:йўқўк. Қавс ичидаги рақам тош битик сатрини
 кўрсатади.

²С.И. Ожегов Словарь русского языка. М., 1972., С. 62.

Эрнст БЕГМАТОВ,
филология фанлари доктори, профессор

АНТРОПОНИМИКА – КИШИ ИСМЛАРИ ҲАҚИДАГИ ФАН

Аннотация. Мақолада ўзбек луғавий бойлигининг таркибий қисми бўлмиш атоқли отлар, уларнинг маъновий ва номинатив хусусиятлари, яратилиш мотивлари ўзбек исмлари асосида таҳлил қилинган. Ўзбек исмлари, тахаллус ва лақаблар, ота исмларнинг нафақат алоқа воситаси аҳамиятига, балки улар тил тарихи, маданияти, маънавияти, этник тарихи учун ҳам қимматли материаллар бериши алоҳида таъкидланади.

Калит сўзлар: антропонимика, антропоним, ономастика, ономастикон.

Annotation. The article examines the proper nouns, which are the component part of the Uzbek vocabulary, the meanings, nominative features and creation motives on the basis of Uzbek names. The article emphasizes that Uzbek names, aliases, pen-names, nicknames and patronymics are not only important as the means of communication but they also give valuable information about the language history, culture and ethnic history

Key words: anthroponymics, anthroponymy, onomastics, onomastically.

Тилда номи йўқ бирор табиий ва сунъий объект, географик ҳудуд, бирор нарса-ҳодиса, жонли ва жонсиз мавжудот йўқ. Барчасининг ўз номи бор. Бу номлар ҳар бир тилда салмоқли миқдорни ташкил этади. Масалан, «Ўзбек тилининг имло луғати»га 85000 дан ортиқ лексеманинг ўзбек адабий тилида тўғри ёзилиши киритилган¹. Булар ўзбек адабий тили сўз бойлигининг маълум қисми, холос. Умуман ўзбек миллий тилида қанча лексема (сўз) мавжудлиги ҳақида турли фаразлар бор ва уларда 100 минг, 200 минг, 300 минг каби миқдорлар тилга олинади. Аммо шуни айтиш керакки, ҳали ҳеч ким ўзбек миллий тили сўз бойлигини максимал тўплаб, унинг миқдорини ҳисоблаб чиққан эмас. Аслида бунга амалга ошириш ўта мушкулдир. Ҳар қандай адад аниқлигида ҳам бу нисбий бўлади.

Ўзбек тилидаги лексемалар йиғиндисини қандайдир бетартиб – хаос ҳолидаги ҳодиса деб тушуниш ярамайди. Тилшуносликда бу лексемаларнинг ҳар қайсиси у англатаётган тушунча, англатаётган маъносига кўра, тилшуносликда маълум гуруҳларга тасниф қилинади, натижада, улар катта ва кичик тизимларга киритилади. Бу усул тилнинг ўзбек тили луғавий бойлигини аниқроқ тасаввур қилиш, билиш учун қўлланилади. Мана шундай илмий таснифлардан бири тилдаги лексемаларни *турдош* ва *атоқли от* деб таснифлашдир. Ушбу тасниф бизга умумий ўрта таълим мактабларининг «Она тили» дарслигидан ҳам яхши маълум.

Ўзбек адабий тилидаги ҳозирда мавжуд бўлган луғавий воситаларни *бирликлар* сўз, *лексема*

деб юритилади. Бу лексемалар эса «Ўзбек адабий тили лексикаси» деб номланади. Бу лексикани ўрганувчи тилшунослик соҳаси *лексикология* деб аталади. Баъзан лексикология ўрнида «сўзшунослик» термини ҳам қўлланади.

Ўзбек тилшунослигида турдош отлар яхши ўрганилган. Аммо бу фикрни атоқли отлар ҳақида айтиб бўлмайди.

Турдош отлар, маълумки, нарса, ҳодисалар ҳақидаги тушунчаларни умумлаштириб атайди. Чунончи, *дарё*, *кўл* мана шу сув объектларининг барчаси учун *умумий номдир*. Ўзбек тилида ҳар қандай кўллар *кўл* деб юритилади. Аммо мана шундай номлаш билан чегараланиш тилнинг, ижтимоий-моддий турмушнинг коммуникатив (алоқавий) вазифасини қониқтирмайди. Умуман ер юзасида дарёлар, кўллар кўп, уларни алоҳида (якка-якка ҳолда, доналаб) олинганда ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари бор (қайси ҳудудда жойлашгани, узунлиги, сувининг кўриниши, таъми, сувининг оқиши хусусиятлари ва б.).

Худди шундай, биз бирор уруғ, қабила, авлод-аждодни, оила аъзоларини *киши*, *одам*, *шахс*, *инсон* деб атаймиз. Бу сўзлар одам тушунчасини умумлаштириб атовчи номлардир. Бундай номлар одамни бошқа жонли мавжудотлардан ажратиш, фарқлашга имкон берсада, ҳар бир якка шахсни бошқа шахслардан аниқ фарқлашга имкон бермайди. Ҳолбуки, кундалик ҳаётда, оилада, авлодлар орасида, уруғ, қабилалар ичида шахсларнинг ҳар бирини бир-биридан фарқлаш ҳаётий эҳтиёждир. Бизнинг давримизда бу эҳтиёж расмий,

юрidik кучга ҳам эга. Шу сабабли жуда қадимда ҳар бир шахсга алоҳида ном бериш удуми юзага келган. Бундай ном – *от*, *ном*, *исм*, *исми хос* деб юритилган. Кейинчалик тилшуносликда киши номлари билан қизиқиш юзага келиши туфайли болага ёшликдан бериладиган мана шундай исмларни тилдаги умумистеъмол сўзлардан фарқлаш учун *атоқли от* термини қўлланила бошлаган. Демак, атоқли от (исми хос) ономастикада одамга берилган *индивидуал*, *шахсий* номни англатади.

Бизни ўраб олган табиат, ундаги жонли ва жонсиз мавжудотлар номини, уларнинг маъно ва сирларини билишга интилиш ўзига хос кўҳна тарихга эга. Мана шундай қизиқиш туфайли ҳозирда тилшуносликда *ономастика* деб юритилувчи фан йўналишининг пайдо бўлиши ва шаклланишига асос бўлган.

Ономастика – асли юнонча бўлиб, *ном бериш (номлаш) санъати* маъносини англатади.² Ономастика тилшуносликнинг тилдаги ҳар қандай атоқли от типлари (кўринишлари)ни тадқиқ қиладиган соҳасидир.

Тилшуносликда *ономастикон* термини ҳам мавжуд бўлиб, у тилдаги ҳар қандай атоқли отларнинг кўринишига оид фактик материални ўзида мужассам қилган, қамраган луғатдир. Бу луғатда атоқли отлар алифбо тартибида эмас, номнинг қандай объект номи бўлиб қолаётганига кўра жойлаштирилади.

Атоқли отлар ономастикада *оним*, *онома* деб юритилади. *Оним* – қадимий юнон тилидан олинган бўлиб *исм*, *ном* маъносини англатади.

Атоқли отлар, шу жумладан, киши номлари ҳам тилдаги мавжуд оддий лексемалардан ҳосил қилинади, яъни бу сўзлар атоқли отни ҳосил қилишда ясовчи асос, негиз вазифасини ўтайди. Аммо тилшуносликда бу масалада маълум чалкашликлар учрайди ва бу нуқсон «*атоқли отлар турдош отлардан ясаллади*», деган таърифда ифодаланган. Ҳолбуки, исмларни ҳосил қилишда турдош отлардан ташқари бошқа сўз туркумлари ҳам қатнашади: сифатлар (Яхшибой, Жасур, Мардона), сонлар (Бешим, Саксонбой, Тўқсонбой, Олтибой, Панжи), баъзи олмошлар (Кимсан, Кимсаной), феъл туркуми (Тўхтасин, Унсун, Ўсар), феълнинг сифатдош ва равишдош ва ҳаракат номи шакллари (Сотилғон, Турғон, Ёрлиқоб, Эсиргап, Ўсар, Севара, Суяр, Тиловул, Қарашкул), равишлар (Аввал, Бултурбой, Эсон, Эсонхон) ва бошқалар. Кўринадики, «*атоқли отлар турдош отлардан ясаллади*» деган фикр чегаралидир.

Атоқли отларни ҳосил қилишда қатнашадиган луғавий асосларни фақат турдош от билан чегаралаб бўлмайди. Шу боисдан ономастикада атоқли отни ҳосил қилишда қатнашадиган барча луғавий асосларни ўзида ифода этувчи *апеллятив* термини ишлатилади. *Апеллятив* лотин тилидан олинган бўлиб, атоқли отларнинг зиди бўлган турдош сўзларни англатади³. Шу маънода ўзбек тилидаги исмларни ҳосил қилиш учун ясовчи асос бўлиб келадиган барча сўзлар *апеллятив*дир. Мана шундай *апеллятивларнинг* мажмуи *апеллятив лексика* (турдош лексика)ни ташкил қилади. *Апеллятив* маъно, масалан, *турди*, *нодир*, *муқаддас* лексемаларининг исмли вазифасига ўтишидан (Турди, Нодир, Муқаддас, Ўткир) аввалги маъносидир.

Атоқли отга ўтадиган ҳар қандай *апеллятив* икки босқичли хусусиятга эгадир: *апеллятивлик* (турдош номлик) босқичи ва атоқли отга ўтгандан кейинги (атоқли отлик) босқичи. Бу икки босқич номнинг семантик, морфологик ва функционал хусусиятларига кўра фарқланади.

Шуни айтиш ҳам ўринлики, *оним* термини фақат атоқли отлар таркиби эмас, турдош сўзлар таркибида ҳам учрайди: *синоним*, *омоним*, *антоним* ва бошқалар. Бу ҳолда *оним* фақат атоқли отларни эмас, турдош лексемаларни ҳам ҳосил қиладиган унсур эканини

кўрамайди. Бу хусусият маълум чалкашлик, тушунмовчиликларни юзга келтиради.

Мана шу чалкашликни бартавраф этиш учун баъзи номшунослар *оним* қўшиб ясалган лексик бирликларни иккига ажратишни тавсия қилишади: *умумий номлар*, *хусусий номлар*.

Хусусий от дейилганда нарсанинг атоқли оти кўзда тутилади. Бу таснифга кўра, одам, инсон, киши – шахснинг умумий номи, Соғиндиқ, Тиловберди, Болчучук, Сунома, Қувондиқ исми атоқли, хусусий ном ҳисобланади.

Келтирилган хусусиятга кўра, таркибида *оним* келган терминларни (зооним, анемоним, орнитоним) ҳам атоқли от ва турдош отни англатадиган илмий ном сифатида қўллашмоқда.

Атоқли отлар миқдоран тилдаги оддий лексемалардан қолишмайдиган бирликлардир. Масалан, ҳозиргача ўзбек тилида мавжуд бўлган 20 мингдан ортиқ исмлар, 50 мингдан ортиқ жой номлари (топонимлар) тўпланган. Булар ўзбек тилидаги атоқли отларнинг бир қисми, холос.

Атоқли от (ном) қандай нарсаси ёки объектнинг, тушунча ва тасаввурнинг атоқли оти эканига кўра маълум гуруҳларга ажратилади. Ономастикада мана шундай гуруҳларнинг ҳар бири маълум терминлар билан юритилади. Чунончи, уларнинг баъзи йирик гуруҳлари *зоонимия* (ҳайвонларга берилган махсус лақаб-номлар), *топонимлар* (географик жойлар номи), *оронимия* (тоғлар, тепаликлар, умумий юзасидаги қавариб чиқиб турган ҳар қандай баландликлар номи), *космоним* (осмон жисмларининг номи) ва бошқалар.

Ушбу сатрлар муаллифи ва Я.Авлоқулов олиб борган изланишлар ўзбек тилида атоқли от типлари 30 дан ошишини кўрсатади³.

Атоқли отларнинг салмоқли гуруҳларидан бирини – *киши атоқли отлари* (*антропонимлар*) ташкил қилади.

Антропоним – юнонча бўлиб, *антро* – одам + *оним* – атоқли от маъносини англатади. Бирор миллий тилдаги, масалан, ўзбек тилидаги исмлар мажмуи *антропонимия*, *ўзбек тили антропонимияси* деб юритилади. Ўзбек тилининг ўтмиш тарихида истеъмолда бўлган киши атоқли отлари – *тарихий антропонимия* термини билан номланади.

Антропоним, антропонимияга аввало *исмлар* киради. Бундан ташқари одамни, конкрет шахсни бошқалардан фарқлашга хизмат қиладиган номлар – фамилия, ота исми, лақаб, тахаллус, патроним, ўзбек тили тарихи ономастикасида мавжуд бўлган шахсни номлашнинг арабча усуллари: ибн (ўғил) – Абу Али Ибн Сино (Синонинг ўғли Абуали, Ҳайдар ибни Салим (Салимнинг ўғли Ҳайдар), бинни, банот – қиз, қизлар), Абу // Абул – отаси (Абулқосим – Қосимнинг отаси) ҳам бўлган.

Келтирилган антропонимлар орасида асосий мавқени шахс исми ташкил қилади. Чунки болага ёшликда берилган исми шахснинг умри охиригача хизмат қилади. Бундан ташқари, шахсни аташнинг бошқа типлари исмдан ҳосил қилинади: Ўринов, Ўринова, Ўринович, Ўриновна, Азимбек Шавкат ўғли, Гулбахор Шавкат қизи; Салимий, Ҳакимзода каби.

Кундалик турмушда қўлланадиган кўра, исми шахс номининг бошқа шакллари кўра ўта фаолдир. Исм ўзаро мулоқотда шахсларнинг ўзаро муносабатида исми эгасини ҳурмат қилиш, эркалаш, суюшида ҳам асосий воситадир.

Исмлар, болани номлаш одатлари, исмлар тарихи, маъноси, этимологияси, лисоний хусусиятлари тарих, фалсафа, этнография, этнолингвистика, мифология, маданият ва маънавият фанлари учун қизиқ маълумотларни бера олади. Аммо антропонимларни тадқиқ қилувчи, унинг лисоний, социоллингвистик, лингвопозитик ва услубий хусусиятлари билан махсус шуғулланувчи фан бу тилшунослик, унинг илмий тармоғи антропонимикадир.

Ўзбек тили антропонимикаси ўзбек тилидаги антропоним материалларини тўпловчи, муайян илмий методлар ёрдамида тадқиқ қиладиган илмий йўналишдир. Антропонимлар номинатив вазифасига кўра атоқли от бўлгани учун бу номлар билан шуғулланувчи антропонимика ҳам ўзбек ономастикаси таркибига киради. Демак, *ўзбек тили антропонимикаси* – ўзбек тилидаги киши отларини, унинг кўринишларини тадқиқ қиладиган илмий йўналишдир. Антропонимларни ўрганиш билан шуғулланувчи мутахассисни *исмшунос*, *антропонимист* деб аташади.

Антропонимика термини *антропо* элементи билан бошланадиган одамзод (инсоният)нинг

қадимий ўтмиши, келиб чиқиши, ирқий ва миллий хусусиятларини, кўҳна масканлари, моддий, маданий мероси қолдиқларини ўрганувчи фан соҳаларини – *антропология, антропогенез, антропологик тил* каби илмий йўналишларни эсга туширади⁴.

Антропонимлар қўлланадиган соҳаси, ўрни, доираси, унда ўтайдиган вазифасига кўра *гуруҳий антропонимлар, адабий антропонимлар* (адабий тилга мансуб), *лаҳжавий антропонимлар, поэтик антропонимлар, топонимлар* (ва бошқа атоқли отлар асосида) *ҳосил қилинган антропонимларга* бўлинади.

Тилшуносликнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби антропонимиканинг ҳам назарий ва амалий муаммолари мавжуд. Шунга кўра, антропонимика *назарий антропонимия* ва *амалий антропонимия* (исмлар имлоси, исмларни ўзга тилларга амалий транскрипция ва транслитерация қилиш, уларнинг луғат ва маълумотномаларини яратиш) йўналишларга бўлинади.

Барча тилларда бўлгани каби ўзбек исмлари ҳам қадимий тарихга эга. Қадимий исмлар одамлар муқаддас деб сиғинган жонли ва жонсиз нарсалар, ҳайвонлар, қушлар номидан (Арслон, Бўрибой, Лочин, Шунқор, Ойхон, Кунхон, Кўкхон (осмон маъносида), Тангри, Тангриқул (тангри – «худо» маъносида) номидан ёки мустаҳкамлик, чидамлилиқ, ўткирлик рамзи ҳисобланган нарсалар (Қиличбой, Тошбой, Темирбой, Метинбой) номларидан ясалган. Шу сабабли қадимда яшаган аждодларимиз фарзандига Темир, Тошбой исми берилса, у касалликларга чидамли, бардошли бўлади, бевақт нобуд бўлмайди, яшаб кетади, деб ишонишган, умид қилишган. Мана шундай тасаввур жаҳондаги деярли барча халқларда учрайди.

Ўзбек тилидаги исмлар таркиби диққат билан кузатилса, у ёки бу исмнинг яратилиши ва болага қўйилиши заминидан одамнинг умид ва истаклари асосий мотив эканини кўрамиз.

Ота-оналар боланинг касалланаверишини, инжиқ бўлиб яхши ўсмаслигини ёки оиладаги болаларнинг бирин-кетин ўлаверишини гўдакнинг душмани бўлган ёвуз кучларнинг иши, ёмон кишиларнинг суқи (кўзи тегиши) натижасида деб билганлар.

Шу сабабли кишилар ўз фарзандларини мана шундай офатлардан сақлаш, ҳимоя қилиш учун турли чоралар, усулларни ўйлаб топилган. Мана шундай чоралардан бири, энг нажоткори деб болага муносиб исм беришни ҳисоблаганлар. Бу ишончнинг тагида аслида одамнинг исми билан жисми орасида қандайдир сеҳрли алоқа, боғлиқлик бор, исм ўзи атаб келаётган шахснинг (гўдакнинг) жисмоний ҳолатига, характер ва шахсий хусусиятига, келажак тақдирига ижобий ёки салбий таъсир қилади, деган эътиқод ётади.

Ушбу тасаввурдан келиб чиққан ҳолда ота-оналар туғилган фарзандига уни турли касалликлар ва ўлимдан асрашга хизмат қиладиган, боланинг келгусида ақли, одобли, одил, ҳалол, меҳнатқаш, мард, жасур инсон бўлишига кўмаклашадиган исмлар беришга интилганлар.

Ушбу сатрлар муаллифининг ўзбек исмлари юзасидан олиб борган кўп йиллик кузатишлари болага берилган ҳар қандай исмнинг мотивида ота-оналарнинг ўз фарзандига бўлган эзгу нияти ётишини кўрсатди. Ҳатто биз учун маъноси хунук бўлиб туюлган исмлар замирида ҳам аслида эзгу ният, орзумид мавжуд. Масалан, Ёмонбола, Итолмас исмларининг қўйилишида ҳам чақалоқни кўз тегишдан, балло-офатлардан, ўлимдан асраш мақсади мавжуд.

Ўтмишда яшаган аждодларимиз болага исм танлаш ва беришда амал қилган турли ишончлар, фалсафий, диний тушунчалар, этник удумлар, анъаналар ва шулар асосида яратилган минглаб исмлар бизгача етиб келган. Бу исмлар ота-боболаримиз бизга лисоний, маънавий мерос сифатида қолдирган қимматли қадриятлардан биридир.

Буларнинг аксариятига халқимиз ҳозир ҳам амал қилади, эъзозлайди.

Антропонимика соҳаси антропонимларни тадқиқ қилар экан, халқимизнинг турли қадимий эътиқодлари, миллий менталитети, миллий удумлари, расм-русумлари, этик-эстетик мушоҳадаларига дуч келади.

Булар шуни кўрсатадики, исмлар ўзбек халқининг ўтмиши, миллий ўзига хослиги, орзу ва армонларини ўзида мужассам қилган улкан маънавий меросдир. Шу сабабли ўзбек исмларининг келтирилган хусусиятларини тадқиқ қилиш ўзбек исмларининг изоҳи, имло луғатларини тузиш, исм бериш билан алоқадор этник удумларни ўрганиш шўроларнинг тил сиёсати тўғри келмас эди. Айниқса, таркибида Аллоҳ, Худо, абду (қул), мирзо, бой, қул каби сўзлар келган исмлар шўроларнинг атеизм деб юритиладиган ғайриилмий нуқтаи назарига зид келарди. Аксинча, ўзбекларнинг ўз болаларига русча ёки Европа тилларидан олинган (Светлана, Ленинза, Мэлес, Октябрь, Совхозбек, Колхозбек; Марат, Клара, Тельман) исмлар билан номлаш ҳар томонлама маъқулланарди. Ҳатто бундай исмлар ўзбек тили антропонимиясига рус тили ономастикасининг ижобий таъсири, миллий тилларни янги исмлар билан бойитаётган манба сифатида мадҳ қилинарди. Ҳатто бундай исмларни «советизмлар», «интернационал номлар» деб юритадиган терминлар ҳам пайдо бўлган эди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши бу каби тазйиқларга барҳам берди. «Давлат тили ҳақида»ги Қонунда Ўзбекистонда яшайдиган шахслар ўз миллатидан қатъи назар, исмини, ота исмини ва фамилиясини миллий-тарихий анъаналарга мувофиқ ёзиш ҳуқуқига эгаллиги қайд этилган. Бу ҳам ўзбек халқи (фуқаролари)нинг истиклол туфайли эришган миллий-маънавий ҳамда юридик ҳуқуқларидан биридир.

¹Э.Бегматов, А.Мадвалиев. Ўзбек тилининг имло луғати. Т.: Фан, 2013 (кирилл ва лотин алифбосида).

²Н.В.Подольская. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988. С.36.

³Ўша асар, ўша бет.

⁴Я.И.Авлочулов. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи. НДА, Т., 2012. Э.Бегматов. Ўзбек тили антропонимикаси. Т.: Фан, 2013, 42–48-бетлар.

⁵Тилга олинган соҳалар ҳақида қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, Т.: ЎЗМЭ нашриёти, 2000. 371-бет.

Ёрқинжон ОДИЛОВ,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тил ва адабиёт институти
катта илмий ходим-изланувчиси

МАЪНОВИЙ ЗИДЛИК унинг эвфемик ва дисфемик тарзда берилиши

Аннотация. Мақолада сўзнинг мувофиқ нутқий вазият тақозоси билан узул маъносига тамомла терс маънода намоён бўлиши ҳақида сўз юритилди. Муаллиф «мақтов» маъноли сўзларнинг эвфемик йўл билан «танбеҳ» маъносига, «танбеҳ» маъноли сўзларнинг дисфемик йўл билан «мақтов» маъносига воқеланиш томонларига диққат қаратади.

Калим сўзлар: узул маъно, окказионал зид маъно, эвфемик ифода, дисфемик ифода, антифразис.

Annotation. The article analyzes the use of usual meanings of words in totally opposite meanings, which is associated with a particular speech situation. The author mentions that, in some cases, the «encouragement» words give the meaning of «rebuke» euphemistically whereas the latter means «encouragement» disphemically.

Key words: usual meaning, occasional opposite meaning, euphemistic expression, dysphemistic expression and antiphrasis.

Маълумки, бир сўз семантик структурасида икки қарама-қарши маънонинг мавжуд бўлиши лингвистик адабиётларда энантиосемия деб юритилади¹. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *тушмоқ* сўзининг *ишга тушмоқ* бирикмасидаги «ишга қабул қилинмоқ» ва *ишдан тушмоқ* бирикмасидаги «лавозимдан бўшамоқ» маънолари бир сўздаги ўзаро зид маънолардир. Мазкур ҳодиса сўз семантик тараққиёти натижасида юзага келади ва намоён бўлишига кўра бир неча турларга бўлинади. Шулардан бири нутқий энантиосемия бўлиб, у сўзнинг мувофиқ нутқий вазиятда узул маъносига нисбатан қарама-қарши маънода воқеланишига асосланади. Нутқий энантиосемия, кўп ҳолларда, эвфемик ва дисфемик ифодалар асосида ҳам юзага келади. Қуйида унинг ана шу жиҳатларини кўриб ўтаемиз.

Лингвистик адабиётлардан маълумки, эвфемия маълум сабабларга кўра тақиқланган ёки маданий мулоқот доирасидан четда бўлган сўзнинг юмшатирилган, маданий мулоқот доирасига хосланган ифодасидир². Масалан, *чаён* сўзининг тақиқ туфайли *отсиз*, *туғмоқ* сўзининг маданий мулоқот талаби билан *қўлайишмоқ* тарзидаги юмшатирилган ифодаси эвфемияни юзага келтиради.

Эвфемия антонимия, омонимия, синонимия ва полисемия сингари ҳодисалар билан ўзаро

яқин муносабатда бўлганидек³, полисемиянинг алоҳида кўриниши бўлган энантиосемия билан ҳам маълум муносабатдорликка эга, улар ўртасида муайян умумийликлар мавжуд. Бу ҳақда рус тилшуноси И.Н.Горелов ҳам энантиосемия субъектив муносабат ифодаси сифатида намоён бўлганда эвфемияга тенг келиб қолишини таъкидлайди⁴. Шунингдек, эвфемия ҳодисасини прагматик категория сифатида ўрганган С.Хуэйцзе ва Л.Н.Саакян сингари тадқиқотчилар ҳам эвфемиянинг энантиосемия билан яқин жиҳатлари борлигини эътироф этган. Бунга кўра, ушбу алоқадорлик сўзловчи томонидан нутқнинг энг зарур қисми атайин яширин ифодаланганда юзага чиқди⁵. Шу орқали нутқ субъектининг истеҳзоси, норози муносабати билдирилади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида сўзлашувчилар нутқида тез-тез қўлланилиб турадиган *Оёғингдан намунча ширин хид келяпти* жумласидаги окказионал таг маъносининг *ширин* сўзи билан берилган эвфемик ифодасида энантиосемия ва эвфемия тенг келиб қолади. Бунда сўзловчи ўзининг тингловчига бўлган субъектив муносабатини юмшатирилган ҳолда ифода этиши натижасида сўз узул маъносига мутлақо қарама-қарши бўлган маънода намоён бўлган. Мазкур ҳолатнинг юзага келиш сабабини икки омил асосида тушунтириш

мумкин: 1) сўзловчининг нутқ объектига бўлган норози муносабатини очиқ ва дағал тарзда ифодаламай, маданийлик мақоми остида беришни мақсад қилиши; 2) сўзловчининг нутқий таъсирчанликка эришишни мақсад қилиши.

Сўзнинг нутқий маъноси асосида юзага келадиган эвфемик энантиосемия эвфемия ҳодисасининг табиатидан келиб чиқиб, у ёки бу даражадаги кўпол, дағал туюладиган тушунчанинг эвфемик ифода – йўл билан берилишидагина туташади, бошқа ҳолатларда эса бу алоқадорлик кузатилмайди. Масалан, *яхши* сўзи мувофиқ нутқий вазиятда узул маъносига қарама-қарши «ёмон» маъносига намоён бўлса ҳам унда эвфемик муносабат мавжуд эмас. Ёки *Бу сафар Ботировнинг «жинояти» ўн бир йиллик қамоқ билан «тақдирланган»* (Т.Малик, «Шайтанат», 3 китоб) жумласида ҳам сўзловчи «жазоламоқ» маъносини ифодалашда *тақдирламоқ* сўзидан фойдаланиб, уни энантиосемик маънода қўллаган бўлса-да, унда дағал тушунчани юмшатиш белгиси йўқлиги туфайли уни эвфемик энантиосемия деб бўлмайди.

Эвфемик энантиосемиянинг юзага келишида белги билдирувчи сўзлар бошқа туркумдаги сўзларга нисбатан баъзи афзалликларга эга, чунки уларнинг семантик структурасидаги бирор нарса-ҳодисани ижобий ёки салбий тарзда баҳолаш

хусусияти сўзловчи субъектив муносабатининг у ёки бу томонини кўрсатиб туради. Масалан, *муаттар* сўзининг «*Умрижонингизга худо барака берсин*» деб у юзимдан, бу юзимдан ўпди. *Ўпаётганда оғзимдан келган «муаттар» хиддан хиёл чимирилди-ю, сездирмади* (Ў.Ҳошимов, «Сўққабаш бевагина») жумласидаги окказионал маъноси юқорида келтирганимиз *ширин* сўзи ифода этган хусусиятларни кўрсата олади. Бунда ҳам сўзловчи ўзининг салбий муносабатини билдиришда эвфемик йўлдан борган, яъни фикрини дағал шаклдаги *бадбўй* ёки *сассиқ* сўзи билан эмас, маданий мулоқот талабига мос *муаттар* сўзи орқали етказишни мақсад қилган. Бу билан нутқий таъсирчанликка ҳам эришган.

Эвфемикэнантиосемия ҳозирги ўзбек тилидаги «мақтов» маъноли бир қатор сўзларнинг «танбех» маъносида қўлланиши билан ҳам ҳосил бўлади. Ўзбек тилшунослигида сўзларнинг бу каби зид маънода намоён бўлиш жиҳатига илк бор тилшунос Саид Усмоновнинг 1958 йилда эълон қилинган «Антонимлар» мақоласида эътибор қаратилган эди⁶. Тилшунос Усмонов ўзбек тилидаги *куллук*, *баракалла*, *балли* каби сўзларнинг алоҳида вазиятларда қарама-қарши маъноларни ифодалашини айтиб, буни қуйидаги мисол асосида далиллаган эди: – *Мен бўри бўлдимми?! Ит!!! – Қуллук!* (А.Қаҳҳор, «Қўшчинор чироқлари»)⁷.

Бу жиҳат ҳозирги ўзбек тилидаги *азамат*, *тасанно*, *офарин*, *яшанг*, *қойил* сўзларига ҳам хос. Аслида «мақтов» маъноли бўлган мазкур сўзлар мувофиқ нутқий вазиятда «танбех» маъносида намоён бўлади. Масалан: – *Менинг ўғлим хў-ў-п орзу-ҳавасли чиқди-да, барака топкур! Яқинда тўй қиламан деб, яп-янги «Нексия»сини сотиб юборди, азамат! – Менинг жиянимни айтмайсанми? Тўй қиламан деб, уй-жойини сотди! Энди кўчада юрибди!* (Ў.Ҳошимов, «Дафтар хошиясидаги битиклар»). Ушбу парчадаги *азамат* сўзининг контекстан англашиладиган таг маъноси «ярмас»га тенг.

Энантиосемиянинг эвфемик тарзда воқеланиши сўз доирасидагина эмас, фразеологик бирликлар

асосида ҳам юз беради. Фразеологик бирлик семантик структура-сига хос образлилик, эмоционал-экспрессивлик каби хусусиятлар уларнинг ўзаро муносабатдорлигига қулайлик яратади. Масалан, қуйидаги шеърий парчада ҳам эвфемик таг маъно «мақтов» маъносидаги *буғдойга тўлгур* иборасининг «танбех» маъносида намоён бўлишида кузатилади: *Нега пишмасимдан ўроқ соласан? Яшашни устайман буғдойлардай хур. Эртага тилингни тишлаб қоласан, Тушунсанг-чи, уйинг буғдойга тўлгур!* (Б.Фазлиддин, «Сен қачон гуллайсан»).

Энантиосемия баъзан дисфемик тарзда ҳам ифодаланиши мумкин. Энантиосемиянинг дисфемик йўл билан воқеланиши сўзловчининг аслида қўпол, салбий характерга эга бўлган сўзни нутқда ижобий маънода намоён этишидир. Бундай муносабатнинг юзага келишида сўкиш ва қарғиш сўзларининг иштироки, айниқса, аҳамиятли.

Дисфемик энантиосемиянинг намоён бўлиши, аввало, какофемизмлар билан боғлиқ бўлиб, бунда вулгар ифодалар мувофиқ нутқий вазиятда узул маъносига нисбатан зид маънони англатади. Нутқий вазият тақозоси билан вулгар сўзнинг ижобий маъно касб этиши какофемизмнинг семантикасини бутунлай ўзгартириб юборади. Бунинг натижасида «сўкиш, койиш» ва «қарғиш» муносабатли сўзлар асл маъноларини йўқотиб, тамоман зид «мақташ», «фахр этиш» каби маъноларни намоён этади⁸. Масалан: *Кутиб олувчилар орасидан қўл силкиб келаётган ажабтовур жувонни у дарров таниди. Аввалгидан ҳам яхши-я касофат!* (Э.Аъзам, «Шовқин»). Ёки *Сценарий муаллифи бўлмиш Фарҳод Рамазон «шу хонтахтачи ялтироқ болани қўйинлар», – деб бошида оёқ тираган эди, дастлабки видеосиновларни назардан ўтказгач, кўнмай иложи қолмади: бутунлай бошқа киёфага кириб, кўнгалдаги қаҳрамоннинг ўзи бўлиб кетибди, касофат!* (Э.Аъзам, «Шовқин»). Бунда салбий баҳоли *касофат* сўзи ижобий баҳода намоён бўлган. Мазкур нутқ ҳодисаси юзага чиққан пайтда субъектив муносабат юкланган сўз, одатий қўлланишдан

фарқли равишда, алоҳида интонацияга ҳам эга бўлади.

Какофемизмларнинг нутқда терс маънода намоён бўлиши, ижодкорлар томонидан стилистик приём сифатида қўлланиши *астеизм* ҳодисасини юзага келтиради. Тилшунос Е.Гриценконинг фикрича, *астеизм* сўкиш, қарғиш сўзларининг «мақтов» маъносида, мақтов сўзларининг «танбех» маъносида келишига асосланади⁹. Масалан, қуйидаги парчада қўлланган *тентак* сўзи астеизмнинг ёрқин кўринишидир: *Фақат бу юртнинг одамлари ғалати. Новвой саватга нонини уюб қўяди-да, қўшнису билан гап сотади... Деҳқон қовун тўла аравасини қаровсиз ташлаб, чойхонада ёнбошлаб, кўк чой ичди. Заргарни айтмайсизми, заргарни! Дуконига кулф осисга ақли етмайди, тентак! Эшигини ип билан боғлаб, пешинда мачитга югуради* (Ў.Ҳошимов, «Сўққабаш бевагина»). *Тентак* сўзи орқали юзага чиққан окказионал таг маъно шу сўз ўрнида қўлланиши лозим бўлган сўз маъносига қараганда таъсир кучи ортиқ, субъектив «юки» аниқ. Шу сабабли сўзловчи ёки ижодкорлар тез-тез астеизмга мурожаат қилиб турадилар.

Бу каби сўзлар сирасига *гўрсўхта* сўзини ҳам киритиш мумкин. *Гўрсўхта* какофемизми одатда ўта қўпол маъно ифодасига эга бўлиб, сўзловчининг салбий муносабатини билдириш учун хизмат қилади: *Тўрттагина гўрсўхтани ушлаб қамаш қўлларингдан келмаса, нималарингга кериласанлар?!* (Т.Малик, «Шайтанат», 3-китоб). Бироқ қуйидаги жумлада у англаётган тушунчани салбий деб бўлмади: *«Лочиндек йигит», у билан ҳар қанча ўйнаб-кулсанг арзийди. Шу кунларда росаям тўлишиб, чиройли йигит бўлиб кетибди, гўрсўхта* (К.Яшин, «Ҳамза»).

Энантиосемияга доир сўнги тадқиқотларда *риторик энантиосемия* масаласи ҳам кўтарилмоқда. Айни масала юзасидан тадқиқот олиб борган тадқиқотчи Е.В.Маркасованинг фикрича, *риторик энантиосемия* ҳозирги дунё тилларининг барчаси учун хос ва у икки хил тарзда воқеланади. Бири эркалаш маъносидаги сўзларни нутқий агрессия, яъни дўқ-пўписа

билан қарама-қарши маънода кўллаш; иккинчиси, ўта кўпол вульгар сўзларни эркалаш маъносида ишлатиш¹⁰. Е.В.Маркасова *риторик энантиосемия* деб атаётган ҳодиса моҳиятан юқорида кўрсатиб ўтилган эвфемик ва дисфемик энантиосемияга тенг кела-

ди. Ёки уларни умуман *антифразис* мақоми остида бирлаштириш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, энантиосемиянинг эвфемик ва дисфемик тарзда намоён бўлиши сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади

асосида амалга ошади. Мазкур жиҳатларни намоён этган сўз ўзи мансуб контекст учунгина хос бўлади. Сўзнинг айна жиҳати ТИЛ деб аталмиш муҳташам ҳодисани алоқа воситаси деган қамровдан чиқиб, камида прагматик вазифа бажаришини кўрсатади.

¹О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С. 521; А.П. Хожиев. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Т., 2002. 134-бет.

²О.С.Ахманова. Кўрсатилган манба. С. 521; М. Миртожиев. Ўзбек тили семасиологияси. Т., 2010. 124-бет.

³А.Омонтурдиев. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. Т., 2000. 22-бет.

⁴И.Н.Горелов. Энантиосемия как столкновение противоречивых тенденций языкового развития // Вопросы языкознания. М., 1986. № 6. С. 86.

⁵С.Хуэйцзе. Принципы номинативного структурирования семантического поля: на примере средств обозначения запаха в русском и китайском языках. Дис. ...канд. филол. наук. Волгоград, 2001. С.141; Л.Н.Саакян. Эвфемия как прагматическая категория в дискурсивной практике непрямого речевого убеждения. Дис. ...канд. филол. наук. М., 2010. С. 151.

⁶С.Усмонов. Антонимлар. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. 33–40-бетлар.

⁷С.Усмонов Кўрсатилган мақола. 39-бет.

⁸Бу фанда астеизм (юнонча – «ҳазил, ўткирлик, таъсирчанлик» маъноларини билдиради) деб ҳам юритилади. Краткая литературная энциклопедия. М., 1962. С. 27.

⁹Е.С.Гриценко. Эмоционально-оценочная энантиосемия в разговорной речи // Межвузовский сборник научных трудов. Горький, 1989. С. 15.

¹⁰Е.В.Маркасова. Риторическая энантиосемия в корпусе русского языка повседневного общения «Один речевой день» // <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2008/materials/html/54.htm>. (20.04.11).

Тўлқин САЙДАЛИЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент

МУМТОЗ АСАР МАТНИ ВА БАДИИЙ ТАРЖИМА МУАММОЛАРИ

(Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи асосида)

Аннотация. Мақола Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи русча таржималарига бағишланган. Муаллиф XX асрда амалга оширилган таржима билан XXI асрда амалга оширилган таржимани чоғштириб таҳлил қилган, яъни сўзма-сўз таржима ва аслиятдан тўғридан-тўғри таржиманинг ютуқ ва камчиликларини изоҳлаб берган.

Калит сўзлар: таржима, тағлама, муқобил, эркин, аслият, тарихий асар.

Annotation. The article is dedicated to the Russian translation of the novel «Bygone days» by Abdulla Qodiriy. The author comparatively analysed the translations made in XX and XXI centuries, and commented on the advantages and disadvantages of literal (word for word) translation and the direct translation from the original.

Key words: translation, word for word translation, alternative, liberal translation, original, historical novel.

XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин юлдузи, ўзбек романчилиги мактабининг асосчиси Абдулла Қодирийнинг адабий мероси нафақат қардош халқлар, балки дунё китобхонларининг ҳам эътиборини ўзига тортиб келмоқда. Адибнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ўзбек насрининг гултожи ҳисобланади.¹

Хусусан, «Ўткан кунлар» романининг шуҳрат топишида қардош халқлар таржимонларининг машаққатли меҳнати ҳам ётади. Ёзувчи Тоҳир Маликнинг фикрича, бир асарни дунё танимоғи фақат даражага боғлиқ эмас, балки бу ўринда қойилмақом таржима ҳам

муҳимдир.² Албатта, ҳар бир сатрида миллийлик ва тарихийлик уфуриб турган асарни таржима қилиш мутаржим олдида мураккаб вазифаларни қўяди. Биринчидан, таржимон тарихий асарга асос қилиб олинган ўтмиш давр билан яхши таниш бўлиши керак, иккинчидан, асардаги миллий руҳни чуқур мушоҳада қила олиши даркор, ўзбекона лутф ва урф-одатларни пухта билиши лозим, учинчидан, аслият тилини билмайдиган таржимонлар мутахассислар томонидан мукамал тарзда шарҳ ва изоҳлар билан тайёрланган тағламалар билан таъминланиши зарур, тўртинчидан, мутаржим аслият адабиётининг билимдони

ёки мазкур адабиёт аъналаридан бохабар бўлиши талаб этилади. Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда шуни эътироф этиш лозимки, қабул қилувчи муҳитнинг ҳам имкониятларини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Бу ҳолат, айниқса, қардош бўлмаган тилларга тааллуқлидир. Буюк рус адиби Ф.М.Достоевский таъбири билан айтганда, бадиий таржимада бир сўз ортиқча ҳам, кам ҳам бўлмаслиги керак.³ Бироқ бунга доимо ҳам эришиш қийин, нафақат назмий таржимада, ҳатто насрий таржимада ҳам бунинг имконияти оз.

Сўнги вақтларда муайян бадиий асарни ўзга тилларга аслиятдан

тўғридан-тўғри ўгириш оммалашиб бормоқда. Шу билан бирга, тағламалар асосида таржима қилишни ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйиш ёки ундан воз кечиш нотўғри бўлар эди.

«Инқилоб» журналида «Ўткан кунлар» романининг баъзи боблари 1923–1924 йилларда,⁴ биринчи бўлими 1924 йилда, иккинчи бўлими 1925 йилда, учинчи бўлими 1926 йилда алоҳида-алоҳида китоб сифатида, араб алифбосида чоп этилади, ўша йили яхлит китоб ҳолида ҳам босилиб чиқади, китобхонлар орасида катта шов-шувга сабаб бўлади, қардош халқлар ва Европа тилларига таржима қилинади. Чунончи, уйғур, озарбайжон, қозок, туркман, татар, қорақалпоқ, рус, украин, тожик, литва, немис ва инглиз тилларига ўгирилади. Уни рус тилига илк бор рус ёзувчилари Л. Бать ва В. Смирнова тағламалар асосида 1956–1958 йиллари таржима қилишган. Роман 1958 йилда «Минувшие дни»⁵ номи билан чоп этилиб, рус китобхонлари орасида шухрат қозонган. Бироқ табиийки, романни қайта таржима қилиш эҳтиёжи туғилди. Буни китобхонлар истаги, эстетик қарашлари ва эҳтиёжлари ортанлиги билан изоҳлаш мумкин. Бир асарнинг турли вақтларда бир неча таржимонлар томонидан таржима қилинишига мисоллар кўп. ХХI асда «Ўткан кунлар» романини рус тилига мутаржим М. Сафаров янгидан ўгирди. Л. Бать ва В. Смирновадан фарқли ўлароқ, М. Сафаров аслият тили билан бир қаторда рус тилини ҳам мукамал билувчи, тахририят-ноширлик ишларидан бохабар мутахассис сифатида 2009 йилда романнинг янги таржимасини амалга оширади.⁶

Олдимиздаги вазифа сўнги таржимани аввалгиси билан чоғиштириб, ҳар иккисининг ютуқ ва камчиликларини аниқлашдан иборатдир. Пировард мақсадимиз эса, мутаржимлар ўзбек адабиётининг дурдона асари бўлган «Ўткан кунлар» романининг асосий ғояси ҳамда муаллифининг асл нияти ва мақсадларини етказа олганми-йўқми, шуни таҳлил қилиш.

Романининг «Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли» номи биринчи бобида парча келтирамиз: *Шу орада ҳужрага бир чол кириб ул ҳам меҳмонлар билан сўрашиб чиқди. Бу чол Ҳасанали отлиқ бўлиб, олтмиш ёшлар чамасида, чузиқ юзлик, дўнроқ пешоналик, сариққа мойил, тўғарак қора кўзлик, оппоқ узун соқоллик эди. Соқолининг оқлиғига қарамасдан унинг қаддида кексалик аломат-*

лари сезилмас ва тусида ҳам унча ўзгартиш йўқ эди.

Отабек меҳмонларни танчага ўтқузиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

– Тузукмисиз, ота?

– Худога шукур, – деди Ҳасанали, – бояғидан бир оз енгилладим. Мазмуни ис теккан экан.

– Баъзи юмушлар буюрсам...

– Буюрингиз, ўғлим.

– Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берсангиз-чи.

– Хўб, бегим.

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайтиб соғлиқ сўрашқандан кейин сўради:

– Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб сўнгга жавоб берди:

– Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

– Кулингиз?

– Шундоғ.⁷

Л. Бать таржимаси: *В это время в комнату вошёл старик лет шестидесяти; у него было продолговатое лицо, немного выпуклый лоб, желтовато-карие глаза, длинная седая борода. Она-то и выдавала его возраст, а так ни в фигуре, ни в лице его не было заметно признаков старости.*

Старик и гости тоже обменялись приветствиями, и после того как гости сели у сандала и была прочитана фатиха, Отабек обратился к старику.

– Как себя чувствуете, почтеннейший?

– Слава богу, полегчало. Видно, просто угорел.

– Можете оказать услугу?

– Приказывайте, господин мой!

– Спасибо, отец. Вскипятите-ка нам чаю.

Старик вышел, а Рахмат, снова почтительно справившись о здоровье Атабека, спросил:

– Кто этот человек?

Атабек взглянул на дверь, и лишь когда убедился, что старик не может услышать его, ответил:

– Это Хасанали, наш раб.

Хамид крайне удивился:

– Ваш раб?!

– Да.⁸

М. Сафаров таржимаси: *Тем временем в комнату вошёл ещё один человек и тоже поздоровался. Хасанали, именно так звали этого старика, был лет шестидесяти, с продолговатым лицом,*

крутолобой, с почти жёлтыми круглыми глазами и длинной бело-снежной бородой. Несмотря на бороду, в осанке и в цвете его лица признаки старости особо не просматривались.

Атабек усадил гостей к сандалу и после краткой молитвы обратился к Хасанали:

– Как вы себя чувствуете, отец?

– Слава Аллаху, – ответил Хасанали, – немного полегчало. Видимо, угорел я.

– Я хотел вас кое о чём попросить...

– Приказывайте, сын мой.

– Благодарю, отец, тогда вскипятите-ка нам чаю.

– Будет сделано, мой бек.

Хасанали вышел. Рахмат, вновь справившись о здоровье Атабека, спросил:

– Бек-ака, кем вам приходится этот человек?

Атабек промолчал, затем взглянул на дверь и, убедившись, что старик далеко, лишь затем ответил:

– Это наш раб.

Что-то в этих словах заставило Хамида удивиться.

– Ваш раб?

– Именно.⁹

Мазкур парчада муаллиф асар қахрамони Отабекадаги олижаноблик, юксак ахлоқ-одобни, ўзбекона лутф ва камтаринлиқни, асосийси, хулқ-атворида заррача кибру ҳаво йўқлигини биргина Ҳасанали ҳақида сўралган жавобда кўрсата олган. Адибнинг бадиий маҳорати аслида кул Ҳасанали ва унинг ўғли тенги хўжаси Отабек ўртасидаги мулоқотда кўринади. Меҳр ва самимият билан айтилган «Тузукмисиз, ота?», «Буюрингиз, ўғлим.», «Раҳмат, ота...», «Хўб, бегим.» иборалари буни яққол исботлаб турибди. Таржимонлар бу ҳолатни қандай қайта ярата олишган? 1958 йилда амалга оширилган таржимада мазкур бобни Л. Бать таржима қилган. У юқоридаги ибораларни «Как себя чувствуете, почтеннейший?», «Приказывайте, господин мой!», «Спасибо, отец...» шаклида, аслиятдаги тўртта савол-жавоб иборасидан фақат учтасини бера олган. Ўзбекча матндаги суҳбатда мавжуд бўлган самимият руҳидан анча четлашиб кетган. «Ота» сўзини «почтеннейший» тарзида ўгириб, «тақсир» сўзига менгзаб қўйган. Ёки «...ўғлим...» сўзини «...господин мой...» тарзида таржима қилиб, аслиятда йўқ «...менинг жанобим...» маъносида берган, аслиятдаги «Хўб, бегим» бирик-

масини умуман назардан қочирган. Натижада, муаллиф томонидан юксак бадиий маҳорат билан берилган самимийлик ва ўзаро меҳроқибат ҳисси рус китобхони қалбига тўлиқ етиб бормаган. М.Сафаров таржимасига назар солсак, мутаржим рус тилида аслиятни ҳам шаклан, ҳам мазмунан қайта ярата олган: «*Как вы себя чувствуете, отец?*», «*Приказывайте, сын мой.*», «*...Благодарю, отец.*», «*Будет сделано, мой бек.*»

Лекин Л.Батнинг таржимонлик маҳорати қирраларини айтиб ўтиш жоиз. Мутаржим мазкур парчани рус тилига ўгиришда ўзига хос йўлдан борган, яъни аслиятдаги баённинг кетма-кетлик тартибига ўзгартиш киритган. Аслиятда хизматкор чол ҳақида гап кетганда иккинчи гапнинг ўзидаёқ унинг исми Ҳасанали эканлиги айтиб ўтилади. Рус таржимони унинг исмини Отабекнинг Раҳматга берган жавобида келтиради. Таржимада энг асосийси мазмунни қайта ярата олиш эканини ҳисобга олсак, мутаржим шу ўринда муқобил таржима имкониятларидан унумли фойдаланганининг гувоҳи бўламиз. Таржимон М. Сафаров бу парчани рус тилига ўгиришда сўзма-сўз таржима қилишга интилган, лекин аслиятда йўқ ибораларни ҳам таржимада берган: Масалан, «*...Бу чол Ҳасанали отлик бўлиб...*» – «*...Хасанали, именно так звали старика...*» деб ўгирилган. Муаллиф асарда «*Бу чолнинг исми айнан Ҳасанали эди.*», деб ёзганда эди М. Сафаров таржимада тўғри йўлни танлаган, деб айтса бўларди. Агар Ҳасаналининг исмида қандайдир маъно мужассам бўлганда эди, «*именно*» сўзини қўллаш ўзини оқларди. Ҳасаналига берилган тасвирда адиб «*...сариққа мойил, тўғарак қора кўзли...*», деган сифатларни ишлатган, таржимон Л.Бать «*... желтовато-карие глаза...*» тарзида, М. Сафаров эса «*...с почти жёлтыми круглыми глазами...*», деб ўгирган, иккиси ҳам кишининг тусига берилган сифат – «*сариққа мойил*» сўз бирикмасини кўз сўзи билан боғлаб, нотўғри таржима қилишган, ўртада вергул борлигига эътибор қилишмаган. Л. Бать тағлама асосида таржима қилгани, тушунарли аслият тилини билувчи М. Сафаров «*тўғарак қора кўзлик*» Ҳасаналини «*сал-сарик думалоқ кўзли*» инсонга айлантириб қўйгани ажабланарли. Абдулла Қодирийдек адиб асарини таржима қилаётган мутаржим бундай нуқсонларга йўл қўймаслиги керак. Чунки арзимас туюлган де-

таллар туфайли рус китобхони учун қаҳрамон тавсифидаги баъзи фазилат ва хусусиятлар мавҳум бўлиб қолиши мумкин.

Таҳлилни давом этиб ушбу парчадаги бир ҳолатга эътиборни қаратамиз. «*– Бу киши кимингиз бўладир, бек ака? Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини хўжрадан узоқлатиб сўнгга жавоб берди: – Қулумиз.*». Отабекнинг хатти-ҳаракати ва жавобидан нақадар олижаноб ҳамда камтарин инсонлигини кўрамиз. Хўжрон синф вакили сифатида Ҳасаналининг олдида ҳам жавоб бериши мумкин эди, лекин Отабек ундай қила олмайди, чунки унинг отаси Юсуфбек ҳожи ҳам олижаноб инсон ва фарзанди тарбиясига катта аҳамият берганлиги шубҳасиздир. Мутаржимлар қаҳрамоннинг бундай фазилатларини кўрсата олишганими?

Л. Бать таржимаси :

– *Кто этот человек?*

Атабек взглянул на дверь, и лишь когда убедился, что старик не может услышать его, ответил:

– *Это Хасанали, наш раб.*

М. Сафаров таржимаси:

– *Бек-ака, кем вам приходится этот человек?*

Атабек промолчал, затем взглянул на дверь и, убедившись, что старик далеко, лишь затем ответил:

– *Это наш раб.*

Мазкур парча Л.Бать таржимасида ўзига хос тарзда ўгирилганлигини юқорида таъкидлаган эдик. Таржимон муаллиф мақсадини илғай олган ва уни имкон қадар амалга оширган. М.Сафаров аслият тилини билганлиги учун аслият мазмунини максимал сақлаган ҳолда таржима қилган. Умуман, карвонсаройдаги суҳбат биринчи таржимага нисбатан иккинчисида мукамалроқ чиққанлигини таъкидлаш мумкин.

Шунингдек, таҳлил учун романнинг бешинчи, «Киройи куявинг шундоғ бўлса» деб номланувчи бобини ҳам кўриб чиқамиз. Л.Бать бу бобни «*Вот бы мне такого зятя!*» деб ўгирган бўлса, М. Сафаров «*Нам бы подобного зятя*» деб таржима қилган, яъни иккала таржимон ҳам ўзгача йўлни тутишган. Бизнингча, биринчи таржима тағлама асосида бажарилган бўлса ҳам иккинчисига нисбатан маъқулроқ кўринади. Таржималарни аслият ҳамда бири-бирига қиёслаб, қуйидаги парчани келтирамиз: **Аслият:** «*Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошгина оқиб*

келар, Кумушбибининг қаршисига етканда гўёки, унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб кўяр, ўз устида ўлтурсан соҳиранинг сихрига мусаххар бўлган каби тағи бир каттароқ доирада айлангач, оҳистагина кўприк остига оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурсан, кўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...»¹⁰

Л.Бать таржимаси: «*... тихо текла прозрачная вода, но в том месте, где сидела Кумюш, она, как бы приветствуя девушку, делала небольшой круг и затем, словно замороженная чарамы волшебницы, склонившейся над нею, делала круг побольше и уходила под мостик. Глядя на чудесное движение воды, Кумюш зачерпнула её рукой и умыла лицо. Капли, поцеловав её, упали обратно в арык, и вода в нём всколыхнулась, в глубине произошло какое-то смятение. После второй и третьей горсти, которые Кумюш плеснула себе в лицо, волнение в арыке ещё увеличилось...*»¹¹

М.Сафаров таржимаси: «*Прозрачная, чистая вода арыка текла очень размеренно, а достигнув Кумуш-биби, словно выражая ей своё почтение, описывала легкие круги и, будто бы замороженная чарамы юной волшебницы, расширяла их на своей поверхности, чтобы вновь смиренно исчезнуть под мостиком. Долгое время наблюдая за бесконечным течением арычной воды, она зачерпнула её в ладони и ополоснула лицо. Капельки воды, поцеловавшие её лик, устремлялись вновь в арык, вызывая в нём волнение, словно в толще воды зрел какой-то заговор...и после второй-третьей горсти это волнение лишь усилилось...*»¹²

Юқоридаги парчани таҳлил қилиб қуйидагиларни аниқладик: рус таржимони, эътибор берсангиз, «*арик*» сўзини таржимада икки марта ишлатган, М. Сафаров таржимасида у худди аслиятдагидек уч марта ишлатилган: «*Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошгина оқиб келар...*»ганини Л. Бать қуйидагича таржима қилган: «*... тихо текла прозрачная вода...*». М. Сафаров эса: «*Прозрачная, чистая вода арыка текла очень размеренно...*» тарзида ўгирган. Рус

мутаржими «мусаффо, тиниқ» сифатларини биргина «прозрачная» сифати билан ифодалаган, таржимон М.Сафаров «прозрачная» сифатига «чистая» сўзини қўшиб аслият мазмунига яқинроқ таржима қилган. Лекин Л. Бать «ёвошгина» сўзини «тихо» деб ўгирганини, М.Сафаровнинг «размерно» тарзида таржима қилинган вариантдан маъқулроқ деб ҳисоблаймиз. Таҳлилни давом эттирамиз: «... Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач...» гап қисмини Л.Бать «...Глядя на чудесное движение воды...» шаклида рус тилига ўгириб, «узоқ» равишини тушириб қолдирган ва эркин таржима имкониятларидан кенг фойдаланган. М.Сафаров «Долгое время наблюдая за бесконечным течением арычной воды...» тарзида сўзма-сўз таржима қилиш асносида аслият мазмунининг измида қолиб кетиб, таржима талабларидан асосийси – бадийликни назардан четда қолдирган. Бу ўринда тағлама асосида таржима қилишига қарамай, Л.Бать таржимаси, назаримизда, эътиборга лойиқроқ. Энди мазкур парчадаги кульминацион нуқта ҳисобланган ҳолат қандай таржима қилинганлигига эътиборни қаратамиз.

Аслият: «...қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...»¹³

Л. Бать таржимаси: «... Кумюш зачерпнула её рукой и умыла лицо. Капли, поцеловав её, упали обратно в арык, и вода в нём всколыхнулась, в глубине произошло какое-

то смятение. После второй и третьей горсти, которые Кумюш плеснула себе в лицо, волнение в арыке ещё увеличилось...»¹⁴

М. Сафаров таржимаси: «... она зачерпнула её в ладони и ополоснула лицо. Капельки воды, поцеловавшие её лик, устремлялись вновь в арык, вызывая в нём волнение, словно в толще воды зрел какой-то заговор...и после второй-третьей горсти это волнение лишь усилилось...»¹⁵

Рус таржимони сув томчилари ҳаракати тасвирини бор бадий маҳоратини ишга солиб, жуда чиройли тарзда ўгирган: «... Капли, поцеловав её, упали обратно в арык, и вода в нём всколыхнулась...» М.Сафаров эса бу гап қисмини сўзма-сўз таржимага яқин тарзда ўгирган: «...Капельки воды, поцеловавшие её лик, устремлялись вновь в арык, вызывая в нём волнение...». Кўриниб турибдики, биринчи таржимон «юз–лицо» сўзини тушириб қолдирган, лекин бу бадийликка путур етказмай, қайтага русча матнга ўзгача жозоба берган. Аслиятдаги «...гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди...» деган жумла таржимонлар томонидан қуйидагича ўгирилган. Л.Бать бу гапни «... в глубине произошло какое-то смятение...» деб ўгирган. У аслиятдаги «фитна» сўзини русча «смятение-саросима» сўзи билан бериб, муаллиф ғоясини тўғри илғай олган. М.Сафаров «... вызывая в нём волнение, словно в толще воды зрел какой-то заговор...» деб ўгирган. Иккинчи таржимон «фитна» сўзини рус тилидаги муқобили – «заговор» сўзи билан берган. Бу ҳолатда биринчи таржимон муаллиф ғоясини тўғри мушоҳада қилган, десак муболаға қилмаган

бўламыз. Иккинчи таржимада гапдаги пурмаъноликни ўзида мужассам этган сўз тўғри ўгирилган бўлса ҳам, унда бадийлик етарли даражада эмас, деган хулоса қилиш мумкин.

Таҳлилни давом эттирамиз: **Аслият:** «...Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...» Л. Бать уни «...После второй и третьей горсти, которые Кумюш плеснула себе в лицо, волнение в арыке ещё увеличилось» тарзида ўгирган. Аслиятдаги «бу фитна тағи ҳам кучайди» жумласини «волнение в арыке ещё увеличилось» дея мазмунни тўлиқ бера олган. Афсуски, иккинчи таржимага бундай баҳо бера олмаймиз: «... и после второй-третьей горсти это волнение лишь усилилось...». Тўғри, иккала таржимон ҳам «фитна» сўзини «волнение – хаяжон» деб ўгириб, тўғри йўл танлашган, бироқ аслият тилини билувчи мутаржим «тағи» сўзи маъносига эътибор бермаган, натижада «фитна кучайди, холос» деган маъноли, аслиятга зид ҳолат вужудга келган. Биринчи таржимонда эса биз аксини кўрамиз, у «тағи-яна» сўзини эътибордан қочирмай, «ещё – яна» сўзини кўллаб, муаллиф фикрини тўғри бера олган.

Демак, аслият тилини мукамал биладиган мутаржим асарни доимо тўғри таржима қила олади, деган фикр ўзини оқламаслиги ҳам мумкин экан. Муаллиф юқоридаги парчада «фитна» деганда сувнинг ҳаракатига маълум бир маънони мужассам этиб, ҳатто сув ҳам Кумушбининг гўзаллиги олдида жунбушга келганлигини эътироф этади. Абдулла Қодирий сувга гўёки жон ато этиб, алитерация бадий воситасидан маҳорат билан фойдаланган.

¹И.А.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996.

²Т. Малик. Танланган асарлар. 5-жилд. Т., 2007.

³Фёдоров. Введение в теорию перевода. М., 1952

⁴«Инкилоб» журналі. Т., 1923. 9–10 сонлар.

⁵Абдулла Кадыри. Минувшие дни. Т.: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1958. С. 371.

⁶Абдулла Кадыри. Минувшие дни. Т.: Главная редакция издательско-полиграфической акционерной компании «Sharq», 2009. С. 427.

⁷Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Т.: «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2009. 8-бет.

⁸Абдулла Кадыри. Минувшие дни. Т.: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1958. С. 28–29.

⁹Абдулла Кадыри. Минувшие дни. Т.: Главная редакция издательско-полиграфической акционерной компании «Sharq», 2009. С. 8.

¹⁰Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Т.: «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2009. 30-бет.

¹¹Абдулла Кадыри. Минувшие дни. Т.: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1958. С. 28–29.

¹²Абдулла Кадыри. Минувшие дни. Т.: Главная редакция издательско-полиграфической акционерной компании «Sharq», 2009. С. 34

¹³Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Т.: «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти. 2009. 30-бет.

¹⁴Абдулла Кадыри. Минувшие дни. Т.: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1958. С. 28–29.

¹⁵Абдулла Кадыри. Минувшие дни. Т.: Главная редакция издательско-полиграфической акционерной компании «Sharq», 2009. С. 34.

Олим ОЛТИНБЕК,
филология фанлари номзоди

МЕНИНГ МУЛКИМ – МЕНИНГ СЎЗИМ

Аннотация. Мақола Рауф Парфининг адабий-эстетик қарашлари ҳақида бўлиб, унда ижодкор ким, шеърият нима, унинг яратилиш жараёни қандай, адабиётнинг вазифаси нимадан иборат каби саволлар устида шоирнинг қарашлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: таржимаи ҳол, бадиий сўз, сонет, шеърий туркум, адабий мажмуа, эпиграф, эстетик тамойил, адабий-эстетик қараш, руҳий олам, поэтик образ, лирик қаҳрамон, илҳом, верлибр.

Annotation. The article gives information about literary and aesthetic views of the poet Rauf Parfi, about creative personality, poetry, the process of its creation as well as functions of literature.

Keywords: biography, literary word, sonnet, poetic cycle, literary complex, epigraph, aesthetic trend, literary-aesthetic world, poetic image, lyrical hero, inspiration, free verse.

Ҳар бир шоирнинг ижодкор сифатида шаклланишида бир қатор омиллар хизмат қилади. Шулардан бири ўша ижодкор устоз деб билган шоирлардир. Ҳатто устозларига қараб шоирнинг ижодкорлик даражасини белгилаш мумкин.

Рауф Парфи ўзининг устози сифатида Алишер Навоий ва Аҳмад Яссавий билан бир қаторда Робиндранатх Тҳакур (1861–1941) ни ҳам ўзига пири устоз деб билган. Яссавию Навоийлар, шакшубҳасиз, миллий-маънавий йўлимизнинг мангу маёқлари. Тҳакур эса истибодод исканжасидан ўз миллатини олиб чиқиш йўлларини ёритган даҳо ижодкор.

Рауф Парфи мурожаат қилган дунё адабиёти вакили уч жиҳатдан: ё Озодлик туйғуси билан, ё Ватан қайғуси билан, ё худ эстетик тамойиллари билан шоирга ўхшаб кетади.

Рауф Парфи ижодида сўз муҳим аҳамият касб этади. Ижодкор шеърларида сўз, яъни бадиий сўз – адабиёт, шеърият маъносига қўлланилади. У «Сўзлар» номли шеърида: «Сўзлар керак Бош Ҳарбларда яраланган, Бош ҳарфлардан яралган Сўзлар», – дейди. Бош ҳарфлардан яралган сўзлар, бу – ЭРК, ИНСОН, ИЙМОН, ВАТАН, МИЛЛАТ, ҲАҚИҚАТ... Ва, айнан, шу тушунчалар йўлидаги кураш – «Бош Ҳарблар»дир. Рауф Парфи наздида адабиёт мана шундай катта ҳарфлардан яралган тушунчалар йўлидаги курашларга яраши керак.

Шоирнинг энг катта салтанати – Сўз. Ундан маҳрумлик – йўқлик. Бу Сўз шундай қудратки, у ўз яратувчисини ўзига бўйсундиради. Сўзга қайсарлик қилиб бўлмайди, уни енгиб ҳам бўлмайди. Ҳатто ижодкор айтиш лозим бўлган бу сўзни айтмаслик ҳам қўлидан келмайди. Шунинг учун ҳам Рауф Парфи: «Сўз мени таъқиб қилар, Чирқиратар ўйиб кўксимни, Сен кимнинг божисан, эй Сўз?!» – дейди. Ташқаридан кирган молга бож тўланади. Шоирнинг қалбига кирган «мол»га тўлайдиган божи унинг сўзи. У қалбига инган дардни айтиш билан бу «бож»ни тўлайди. Бу шоирга Яратганнинг ҳам ҳукми, ҳам имтиёзи. «Нега шеър ёзасиз? – сўради ошнам. Нега шеър ёзмайсиз? – сўрадим мен ҳам». Бошқалар шоирнинг нега шеър ёзишига қанчалар ҳайрон бўлса, шоир бошқаларнинг нега шеър ёзмаганига шунчалар таажубда. Бу сўзларни сўзнинг чинакам қудратини ҳис қилган шоиргина айтиши мумкин. Шоир эътиқодига кўра, сўзнинг йўлини тўсадиган ҳеч қандай куч йўқ: «Ҳар нега қодирдир соҳир шеърият», – дейди у бир шеърида. Бундай шеъриятни яратиш учун эса «Шоир – Эрк ўғлони, номус сарвари» бўлиши лозим.

Дарҳақиқат, Рауф Парфи нафақат сўз, балки унинг яратувчиси ҳақида ҳам бош қотиради. Унинг ижодкор сифатидаги ўзини англашга ҳаракати, шоир ким? шеърият нима? деган саволларга жавоб излаши ижоднинг дастлаб-

ки йилларидан бошланган. Шоирнинг 1962 йилда ёзилган «Исикава Такубоку хотирасига» шеъри бир қараганда япон шоири хотирасига бағишлангандай. Лекин, шу билан биргаликда, бу шеър Рауф Парфи адабий-эстетик қарашларини ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга. Келинг, шеър матнига эътиборни қаратайлик:

Ҳасратимнинг
Суюқ тошларидан
Даҳма қурмоқчиман
Ўзимга

Ичида ўз жасадим бўлсин.¹

Ижодкор «ҳасратимнинг суюқ тошлари» деганда ҳасратларини ўзига сингдирган шеърларини назарда тутмоқда. Бу «тошлар» воситасида қурмоқчи бўлган «даҳма»си эса ўзидан кейин қолдиражак ижоди. Шоир ушбу «даҳма»да фақат ўзим бўлишим керак, дейди, яъни бу билан Рауф Парфи ўз олдига ҳеч кимга ўхшамаслик талабини қўймоқда. Яна бир шеърида: «Она, куйланмаган бир қуй истайман», – деган эди у. Бу шунчаки истак эмас, бу – шоирнинг адабий-эстетик талаби. Йигирма ёш атрофидаги ҳаваскор шоирнинг бундай талаби кишини ҳайратга солади, албатта.

Рауф Парфи руҳиятида камол топаётган шоирликнинг эволюциясини ижодидаги қуш образи орқали кузатиш мумкин. Шоирнинг 1955 йилда ёзилган илк шеърларидан бири «Қушлар» деб номланади. Лекин ундаги қуш ҳали поэтик образ даражасига кўтарилмаган. Бир йилдан кейин ёзилган «Мен сева-

ман, сайрагил, тўрғай», деб бошланувчи «Тўрғайга» шеърида шоир Тўрғай билан дўст бўлишни, унинг нафис кўшиғига жўровоз бўлишни истайди. Узи билан Тўрғай орасида ажиб ўхшашликлар кўради: «Сенга ўхшаб эркин юраман, Сенга ўхшаб юракларим хуш». Шоир уни ўзига банд қилишни хоҳламайди, ўз макони бўлган кўк юзида эркин, завқли нафас олиб, парвоз этиб юришини тилайди. Лекин лирик қахрамоннинг бир илтимоси бор: «Куйларингдан менга ташлаб кет!», – дейди. Чунки Тўрғай билан шоир қалбида ҳамоҳанглик ва кайфиятлар муштараклиги бор.

Рауф Парфининг 60-йиллар ижодида эса «қушча» образи пайдо бўлади:

*Бир қушча деразам ёнида,
Ўлтирар паришон ва ғариб.
Йиғлайди, кўзлари ёнади,
Кўзлари иккита марварид.*

*Бир ажиб навога ўхшайди,
Шоирга ўхшайди у ҳассос.
Мискин соз чалмоққа у шайдир,
Дардига бордир-ку бир асос.*

*Мен унга қарайман оҳиста,
Мен қушча ҳолига йиғлайман.
Ва лекин билмайман, не истар,
Билмайман, ҳеч қачон*

билмайман.

Энди тўрғай билан ушбу қушчани қиёслайдиган бўлсак, биринчи фарқ шоир билан улар орасидаги масофада кўринади: тўрғай осмонда, қушча шоир деразаси ёнида. Иккинчи фарқ уларнинг кайфияти билан боғлиқ: тўрғайнинг куйлари шўх, нафис, «юраклари хуш», шунингдек, у кўк юзида парвоз этиб юрган эркин ва завқли қуш. Қушча-чи? «Ўлтирар паришон ва ғариб, Йиғлайди, кўзлари ёнади...» Унинг қалбида бир дард бор. Лирик қахрамон қушчанинг дардини билгиси келади, лекин билолмайди, фақат унга ҳамдард бўла олади, холос. Яна бир шеърида Рауф Парфи қушча ҳақида мана бу сатрларни битади: «Бир қушча сайрайди менинг руҳимда, Мен сенинг ис-

минени билмайман, Қушчам». Энди қушча дераза олдида эмас, шоирнинг руҳида сайрапти. Бу – Рауф Парфи руҳиятидаги Шоирлик эди. Энди Рауф Парфи номли Шахс билан Шоирлик бир вужудда яшайпти. Лекин шунда ҳам шоир «қушча»ни танитайди. Чунки инсоний ақл билан уни танишнинг, англашнинг иложи йўқ, у ҳис қилинади, холос. Агар шоир ижодидаги қуш образи тадрижий ўрганилса, ушбу поэтик образ динамикасини кузатиш мумкин. Бу – Рауф Парфи руҳияти замирида томир отган Шоирликнинг ўсиши. Шоирнинг 1994 йилда ёзилган бир шеърида: «Аччиқ чирқиради номаълум бир қуш», – дейилади. Демак, шунгача ҳам бу қуш «номаълум»лигича қолмоқда. Фарқи, биринчидан, «қушча» энди «қуш»га айланди. Иккинчидан, энди у «йиғламайди», балки «чирқирайди», чирқираганда ҳам «аччиқ чирқирайди». Шоир умрининг охирида ёзилган бир шеърида эса:

*Йўқ, мен қушман,
чала сўйилган қушман,
Айтилмаган бир*

Сўзим бор бўғзимда, – дейди. Эътибор берсангиз, энди шоирнинг ўзи қушга айланиб бўлди. У чала бўғизланган. Энди «аччиқ чирқираш»дан ҳам маҳрум у. Лекин шу ҳолатда ҳам бўғизда айтадиган Сўзи бор. Ана шу Сўз Рауф Парфини умрининг охиригача ёндириб куйлатди. Бу – Ҳақ Сўз эди. Шоирнинг ихтиёри ўзида эмас эди, уни мана шу Сўз бошқарди. Шунинг учун ҳам Рауф Парфи: «Сўзламайман дейман. Сўзлайман. Сўзларимнинг ортидан эргашаман Қаро гўргача», – деган эди.

«Сўзнинг гулханида руҳим исинди», – дейди Рауф Парфи «Йўловчи» шеърида. Бу айнан бадий сўзнинг яралиш жараёни билан боғлиқ. Биз буни илҳом палласи деймиз. У шоирга ҳар доим ҳам бир хил шаклда келмайди. Илҳом баъзида баҳорги ёмғирдай ёқимли ёғилади:

*Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,
Охир мени асир этди ул.
Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,
Ёға бошлар қоғозга кўнғил.*

«Рауф Парфи – яралари очиқ, дардли шоир», – деган эди Асқад Мухтор². Дарҳақиқат, инсоният дардини ўзиники билган шоирнинг яралари очиқ бўлади. Р. Парфи ижодкорни бундан бошқача бўлишни қабул қилолмайди. Шунинг учун ҳам у «Шоир» шеърида:

Не эллар, ватанлар гулханда ёниб,

Шоир кўз ўнғидан ўтади бир-бир.

*Барчанинг дардини ўзига олиб,
Мажнун бўлиб юрар шунинг-чун шоир –*

деган эди. Шоирнинг «Нозимнинг садоси», «Чексиз-чексиз дақиқалардан иборат...», «Виктор Харанинг сўнги кўшиғи», «Пабло Неруда ўлимига», «Вьетнам ҳақида кўшиқ», «Алания», «Сен ёлғиз эмассан, оҳ Озарбайжон», «Ҳижрат», «Ҳижратда она алласи» каби шеърлари «барчанинг дардини ўзига олган» мажнун-шоир эканлигига далилдир. Рауф Парфи «Шеърият» верлибрида эса:

*Шоирларда бўлар
Фақат эзгу ният.
Қалам қалам эмас –
Бонгга зарб ила урилгучи
чўқмор,*

*Ундан таралгучи садо
ва акс-садо сен –
Шеърият! –*

деган эди. У умрининг охиригача мана шундай «муқаддас сўз»ни излаб ўтди: *Эҳтимол ноҳақман, эҳтимол ҳақман, Лекин мен муқаддас сўзни изларман.*

Хуллас, Рауф Парфи ижодида поэтик сўз билан боғлиқ бир қатор ҳолатлар ўз ифодасини топган: 1) бадий сўзнинг таърифи; 2) бадий сўз яратилиш жараёнидаги ижодкор руҳияти; 3) бадий сўзнинг вазифаси ва аҳамияти. Буларнинг барчаси бизга Рауф Парфи адабий-эстетик қарашларини яхлит бир концепция сифатида тақдим этади.

¹Шеърий парчалар шоирнинг «Туркистон руҳи» (Т.: Шарк, 2013) китобидан олинди.

²Асқад Мухтор. Шеър – шоирнинг ижтимоий виждони// Шеър – шоир виждони. Т.: Mumtoz so'z, 2011. 160-бет.

Shuhrat UBAYDULLAYEV,
pedagogika fanlari nomzodi,
Rayhona G'ULOMOVA,

Namangan davlat universiteti magistranti

NUTQ MADANIYATIDA GENDER YONDASHUV

Insonlar o'z faoliyati va kundalik turmushda boshqalar bilan nutq vositasida aloqada bo'ladi. Bu jarayonda bilimlarning asosiy qismi til orqali ifodalanadi. Demak, til va nutq – insonning intellektual, ma'naviy salohiyatini namoyon etuvchi manba hamdir.

Muloqot jarayonining qay darajada bo'lishi, qanday saviyada olib borilishi suhbatdoshlarning muomala madaniyati va jinsiga ham bog'liq. Agarda kommunikantlardan biri ayol kishi bo'lsa, uning nutqi, tovush ifodasi, so'zlarni qo'llash jihati bilan ma'lum ma'noda erkak suhbatdosh nutqidan farq qilishini kuzatish mumkin.

Bundan ko'rinib turibdiki, ayol va erkaklar sotsiologiyistik jihatdan tildan turli tarzda foydalanishadi. Bu xilma-xillik, asosan, ayol va erkakning nutq madaniyati (so'zlashuv uslubi) va so'z tanlash jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ayol va erkakning nutqiy faoliyati yuzasidan juda ko'p ilmiy izlanishlar olib borilgan. Bu borada turli tortishuvlar ham yuzaga kelgan. Jenifer Koates o'zining «Ayol, erkak va til» nomli kitobida shunday yozadi: «Ayollar bir xil dialektidan foydalanuvchi guruhga mansub emaslar.¹ Aytish mumkinki, ayollar turli ijtimoiy qatlam vakilidirlar, ularning har biri o'z individual til uslubiga ega bo'lish tabiiy». Bu borada, Elizabet Aries shunday fikrlaydi: «Har bir shaxsning o'z til uslubi mavjud, ammo jins nuqtayi nazaridan har biri umumiy o'ziga xoslik va o'xshashlik xususiyatiga ega-dir. O'ziga xos uslublar guruh ichida bir-biridan ajralib tursa-da, ammo umumiy holatda aytish mumkinki, erkak va ayollarning til uslublari bir-biridan farq qiladi».²

Patrisia Nikolsning maqolasida yozilishicha, ayollar, asosan, stan-

dart va rasmiy til shaklini ko'proq qo'llashadi, buni ularning kasblari bilan ham bog'lash mumkin. Nega ayollar, ko'pincha, rasmiy til qo'llanilishi zarur bo'lgan, ya'ni o'qituvchilik, shifokorlik, kotibalik kabi kasblarda ishlaydigan va shuning uchun til uslublari standartlashgan, desak xato qilmaymiz. Erkaklar til uslubida esa, asosan, nostandart ko'cha uslubi, ya'ni jargonlar va slenglar ko'proq kuzatiladi. Ammo, ayollarga nisbatan erkaklar so'zlashuvda aniqlik yaqqolroq ko'rinadi.³

Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, ayollar o'z fikrlarini chiroyli yetkazib berish va taassurotga qaratsa, erkaklar aniq xulosaga shoshilishadi. Masalan, ayollar bir fikrni ifodalashda o'rtacha 15 ta so'zdan foydalansa, erkaklar ayni fikrni istifoda etishda 7–8 ta so'z qo'llashi aniqlangan.⁴ Ariesning fikriga ko'ra, sotsiologiyistik muammolarning jinslar o'rtasidagi muvozanatini o'rganishimizdagi eng qaltis tomoni shundaki, biz o'z qarash va stereotiplarimizga reallikdan ko'ra ko'proq tayinishimizdir.⁵

Til uslubini kuzatish va aniqlash uchun turli xil metodlar mavjud. Ulardan biri, tilshunoslar ta'biri bilan aytganda, sodda va erkin muloqot, ya'ni tengdoshlar, hamkasblar, qarindosh va do'stlar o'rtasidagi muloqotni kuzatish mumkin. Ikkinchisi, laboratorik, ya'ni debat tarzida turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasida biror vaziyat yuzasidan bahs o'tkazish va mulohaza yuritishni taklif etish mumkin. Umuman olganda, ayol va erkak dunyoqarashida farq sezilmasligi mumkin, ammo ularning fikrlash va ifodalash uslublari o'rtasida tafovut uchrashi tabiiy.

Keling, endi ayollar va erkaklar ingliz tilidan foydalanganda bir xil

vaziyatda qanday so'zlarni ishlatishi va ularning eng ko'p qo'llaydigan iboralarini tahlilga tortamiz.

Bir xil vaziyatda ishlatiladigan iboralar:

Ayollar

How? – Qanday qilib?

Why? – Nimaga?

What will be? – Nima bo'ladi?

How beautiful! – Buncha chiroyli!

Erkaklar

What happens? – Nima bo'ldi?

Where? – Qayerga?

What will we do? – Nima qilamiz?

What functions? – Qanday funksiyalari bor?

Ayollar

All right

Beautiful

Fine

Could say

It's necessary

Hello

Glad to see you

Erkaklar

O.K

Not bad

Good

One might

Must

Hi

Nice to meet you

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, har bir ijtimoiy qatlam tildan o'ziga xos ravishda foydalanadi. Ayol va erkak muloqotining turli xilligiga muhit, kasb va ijtimoiy qatlamdagi o'rni ta'sir etadi va ular til nuqtayi nazaridan turli uslublarni qo'llashadi. Ingliz tilidan foydalanuvchi ayol va erkaklar nutqining sotsiologiyistik o'ziga xosliklari mavjud va ular til lug'atini kengroq yoyilishi va ishlatilishida katta ahamiyatga ega. Jinslar o'rtasidagi til muvozanati intonatsiya, mayl kabilarda ham sezilib turadi, ammo bularning hammasi tildan foydalanishning sotsiologiyistik ahamiyati hisoblanadi.⁶

¹Coates, Jennifer. 1993 Women, Men, and Language. 2nd ed. pp. 196. Longman, New York.

²Aries, Elizabeth. 1997 Women and Men Talking: Are They Worlds Apart? In Women, Men, and Gender, edited by Mary Roth Walsh, pp.91. Yale University Press, New Haven.

³Nichols, Patricia C. 1983 Linguistic Options and Choices for Black Women in the Rural South. In Language, Gender and Society, edited by Thorne, Kramarae, and Henley, pp.54-68. Newberry House Publications, Inc., Rowley.

⁴Edelsky, Carol. 1993 Who's Got the Floor? In Gender and Conversational Interaction, edited by Deborah Tannen, pp.189-230. Oxford University Press, New York.

⁵Aries, Elizabeth. 1997 Women and Men Talking: Are They Worlds Apart? In Women, Men, and Gender, edited by Mary Roth Walsh, pp.97. Yale University Press, New Haven.

⁶Tannen, Deborah. 1993 The Relativity of Linguistic Strategies: Rethinking Power and Solidarity in Gender and Dominance. In Gender and Conversational Interaction, edited by Deborah Tannen, pp.166. Oxford University Press, New York.

Barno UMAROVA,

Respublika Ta'lim markazi ta'lim sifati monitoringi
bo'limi bosh metodisti

TA'LIM SIFATINI OSHIRISH – DAVR TALABI

Bugungi kunda ta'lim sifati oshirishga qaratilgan maqsadlar negizida yuksak ma'naviyatli, bilimdon hamda vatanparvar, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash maqsadi mujassam.

Bu tabiiyki yoshlarning zamonaviy ilm-fan sirlarini mukammal egallashi bilan belgilanadi. Bu borada har yili maktab o'quvchilari o'rtasida o'tkazib kelinayotgan umumta'lim fanlar bo'yicha «Bilimlar bellashuvi» o'ziga hos raqobat, bilimlar sinovi vazifasini bajarmoqda. Albatta, sinovlarga avvaldan puxta tayyorgarlik muvaffaqiyat garovi bo'ladi. Shu bois o'quvchilarning «Bilimlar bellashuvi»ga tayyorlanishlari uchun 5–8-sinflar kesimida ona tili va adabiyot, o'zbek tili hamda xorijiy tillar fani bo'yicha nazorat materiallaridan namunalarni berib borilishi o'qituvchi va o'quvchilar uchun foydali bo'ladi, degan umiddamiz.

ONA TILI VA ADABIYOT 5-sinf (diktant)

BOBUR

Bobur yozi bilan tog'larda yurdi. Shahrisabzdan Hisorga undan Surxondaryo bo'ylariga oshib o'tdi. Samarqand beklari butun navkarlari bilan Hisor hokimi Hisravshoh tomoniga o'tib ketdi. Andijondan Bobur bilan kelgan odamlarning ko'pchiligi Iskandarko'l bo'ylaridan O'ratepa orqali Farg'ona vodiysiga qaytdilar.

Jang-dovullar bu xabarlarining hammasini Shayboniyxonga allaqachon yetkazgan edilar. Boburning bir necha yuz kishi bilan tog' orasida qiyalib yurganini aniq biladigan Shayboniyxon endi uning Andijonga qaytib ketishiga yoki O'zgandan narida xonlik qilayotgan tog'asi Olachaxon oldiga borishiga shubha qilmas edi. Shayboniyxon yov hujum qilishini kutmas, shuning

uchun shaharda besh yuz kishilik qo'shin qoldirib, o'zi asosiy lashkari bilan shahardan naridagi Xoja Dehdor degan joyni qarorgoh qilgan edi.

(101 so'z)

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Otlarning boshqa so'zlarga tobe bog'lanishi uchun xizmat qiladigan yordamchilar qanday so'z turkumi hisoblanadi?

- A. Bog'lovchi.
- B. Ko'makchi.
- C. Yuklama.
- D. Undov va taqlid so'zlar.

2. Bir//pas, bir//yo'la so'zlarining imlosi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A. Qo'shib yoziladi: birpas, beryo'la.
- B. Ajratib yoziladi: bir pas, bir yo'la.
- S. Chiziqcha bilan yoziladi: bir-pas, bir-yo'la.
- D. Tovush orttiriladi: bir pas, bira yo'la.

3. Qaysi qatorda juft so'z berilgan?

- A. Qo'ziqorin.
- B. Ota-ona.
- C. Yugur-yugur.
- D. Gultojxo'roz.

4. Qaysi qatorda kecha-kunduz so'zining tuzilishiga ko'ra turi to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Qo'shma so'z.
- B. Takroriy so'z.
- C. Juft so'z.
- D. Sodda so'z.

5. So'zlarga qo'shib yoziladigan yuklamani aniqlang.

- A. -chi.
- B. -a.
- C. -ya.
- D. -mi.

6. Qaysi qatorda holatga taqlidni bildirgan so'z berilgan?

- A. Oh.
- B. Yalt-yult.
- C. Taq-tuq.
- D. Eh.

7. Qaysi qatorda ravish mavjud?
A. Avval.
B. Sariq.
C. To'xta.
D. Mashina.
8. Nutqning harflar tizimini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi qanday nomlanadi?
A. Orfoepiya.
B. Grafika.
C. Sintaksis.
D. Punktatsiya.
9. So'zlash va yozish orqali ma'lum fikr bayon qilishimiz...
A. Bo'g'in.
B. Nutq tovushi.
C. Nutq.
D. Harf.
10. Harflar ketma-ketligi asosida bayon qilingan nutq...
A. Og'zaki nutq.
B. Yozma nutq.
C. Harf.
D. Tovush.
11. Unli bilan tugagan bo'g'inlar qanday nomlanadi?
12. Gap tarkibidagi so'zlardan birining boshqalaridan kuchliroq talaffuz qilinishi...

O'ZBEK TILI
5- sinf (diktant)
USTOZ HURMATI

Ota-onalar farzandlarining odobli, axloqli bo'lib o'sib-unishlari uchun o'qituvchilarning yordamiga muhtojdirlar. Muallim ma'naviy ota, muallima esa ma'naviy ona hukmidadir. Bu muhtaram ota-onalar ma'naviy farzandlari bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalab, ularning aql, fikr-idroklarini o'stirishga, odob-axloqlarini kamolga yetkazishga harakat qiladilar. Ular ma'naviy farzandlarini mukammal insonlar bo'lib yetishishlari uchun butun mehrlarini beradilar.

(50 ta so'z)

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Kishilik olmoshi berilgan gapni aniqlang.
A. Biz uchun oila muqaddas.
B. Bu bog'da har xil mevalar pishadi.
C. Do'stim shu sinfda o'qiydi.
D. Hammamiz ko'chat o'tqazamiz.
2. **-dan** qo'shimchasini qo'shish orqali hosil bo'ladigan kelishikni aniqlang.
A. Jo'nalish kelishigi.
B. Chiqish kelishigi.
C. O'rin-payt kelishigi.
D. Qaratqich kelishigi.
3. «Ustozlar» she'rining muallifi kim?
A. Rauf Tolib.
B. Do'stjon Matjon.

- C. Po'lat Mo'min.
D. G'afur G'ulom.
4. Maqolni davom ettiring.
Yaxshi do'st – .....
A. G'olib chiqar.
B. Kuchli bo'lar.
C. Tuganmas xazina.
D. Yaxshi o'rtoq.
5. E'tiroz bildiruvchi so'zlar qatorini aniqlang.
A. Albatta, haqiqatdan ham, shubhasiz.
B. Mutlaqo, hech qachon, zinhor.
C. To'g'ri, rost, doim.
D. Kechirasiz, marhamat, uzr.
6. **-ga** jo'nalish kelishigi qo'shimchasi so'zlarga qo'shilganda o'zakda **-n** tovushi orttiriladigan so'zlar berilgan qatorni aniqlang.
A. U, bu, shu, o'sha.
B. Men, sen, biz.
C. Hamma, barcha.
D. Aslo, sira, zinhor.
7. Qaysi qatorda rozilik berishga oid muomala odobi berilgan?
A. Yo'q, xafa emasman.
B. Mayli, kechirdim.
C. Albatta, yordam beraman.
D. Yordam berolmayman.
8. «Bir daqiqa vaqtni behuda o'tkazganim, halok bo'lganim», – deb kim aytgan?
A. Beruniy.
B. Xorazmiy.
C. Navoiy.
D. Bobur.
9. Qaysi so'z to'g'ri tarjima qilingan?
A. Sayil – sezon.
V. Sharbat – Itog.
C. Barvaqt – togda.
D. O'ziga – samomu.
10. O'tgan zamon hikoya fe'li fe'l o'zagiga qanday qo'shimcha qo'shish orqali yasaladi?
11. Shaxmat bo'yicha birinchi O'zbek jahon chempioni kim? _____